بناهای تاریخی خراسان

علی اصغر مقری

از انتشارات اداره کل فرهنگ خراسان

بناهای تاریخی

خراسان

علی اصغر مُقری

از انتشارات اداره کل فرهنگ خراسان

مشخصات
نام کتاب : بناهای تاریخی استان خراسان
تعـداد ؛ دو هزار جلد
چـــاپ : چاپخانه پارت ــ مشهد
تاریخ انتشار: اسفند ماه ۱۳۵۹

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

سرزمین گسترده خراسان ، بخاطر پهناوری و دیر پائی و اصالت تاریخی خود ، فرهنگهای متنوع و اندیشه‌ها و مذاهب و هنرهای گوناگون را در خود پرورانده است . علاوه بر ادبیات کهن که زبانزد خاص و عام است آثاری همچون آتشکده‌ها ، مساجد ، معابر و رباطها و بناهای گونه‌گون تاریخی در این استان خودنمائی میکند . این ابنیه تاریخی که نمونه‌ای از ذوق هنری و مذهبی گذشتگان است از اهمیت خاصی برخوردار بوده و میتواند بهترین نمونه شناخت هنر و فرهنگ گذشته این سرزمین باشد . بناهایی که تا کنون در این سرزمین بیادگار مانده و شناسایی شده است نمونه‌هایی است از هنر دوران ساسانی تا عصر معاصر . در این کتاب ضمن بررسی سابقه تاریخی ، مشخصات و ویژگیهای هنری تعدادی از آنها نیز معرفی شده است . وجود حرم مطهر حضرت رضا (ع) در شهر مشهد سبب ساختن بناهای دیگری شده که مجموعه‌ای زیبا را پدید آورده است . در ادوار مختلف ، سلسله‌های گوناگون که میخواسته‌اند بظاهر پیوندشان را با مذهب حفظ نمایند به ساختن این آثار و یا تعمیرات و ملحقاتی در اطراف حرم مطهر پرداخته‌اند . باین جهت شناخت و بررسی بناهای اطراف بارگاه مقدس رضوی میتواند گوشه‌ای از فرهنگ معماری اسلامی را بما بشناساند .

در این مختصر که اکنون از نظرتان میگذرد اکثر بناهای تاریخی خراسان به اجمال بررسی شده است . در همین زمینه قبلا طی جزوه‌ای بمعرفی بناهای مشهد پرداختیم و جزوه مذکور در سال ۱۳۵۷ جزو سلسله انتشارات اداره کل فرهنگ خراسان بچاپ رسید و در چاپ حاضر نیز ضمیمه شد . و اینک خوشحالیم که با تائیدات خداوندی ، اداره حفظ میراث فرهنگی این اداره کل توانسته است گامی هر چند ناچیز در جهت معرفی کامل آثار باستانی و تاریخی این استان بردارد و بدینوسیله بشناساندن گوشه‌هایی از فرهنگ و تاریخ این سرزمین بپردازد

ضمنا عکسها و نقشه‌های مربوط به آثار مذکور نیز تهیه و در این کتاب چاپ شده است که راهنمای خوبی است برای علاقمندان بفرهنگ و هنر گذشته این سرزمین ، در اینجا لازم است از یارمندی دفتر فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی خراسان بخاطر ارائه تعدادی از عکسها و نقشه‌ها سپاسگزاری نماید

اداره کل فرهنگ خراسان

را سیاحت کرده در کتاب تحفه النظار گوید از جام آمدیم بطوس این شهر اعظم و اکبر بلاد خراسان و شهر عالم فاضل ابی حامد غزالیست و ابی حامد در همین بلد مدفونست و از اینجا بشهر مشهد الرضا ... رفتم این شهر نیز بزرگ و پر جمعیت است . میوه و آب آن بسیار آبادیهای زیاد در آن مشاهده میشود (۱)

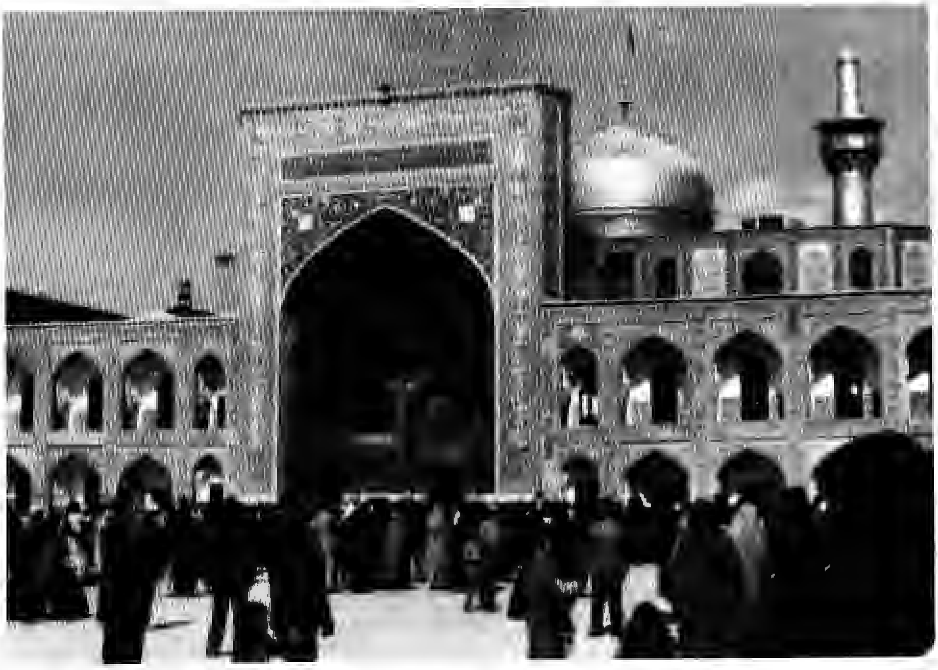
شهر اصلی طوس یعنی طابران در هجوم مغول صدمه فراوان دید و در یورشهای تیمور با خاک یکسان گردید . مردم طابران و آبادیهای اطراف به مشهد پناه آوردند و بر آبادی و جمعیت این شهر افزودند (۲) رونق عمده شهر مشهد از دوران پادشاهی شاهرخ میرزا فرزند امیر تیمور آغاز شد و در دوره صفویه به اوج رسید . شهر امروز مشهد گذشته از جنبه مذهبی از نظر تاریخی و صنعتی‌وبازرگانی دارای‌اهمیت‌بسزاست هر چند نوسازیهای اخیر دربافت قدیم شهر تغییراتی بوجود آورده است ولی یادگارهای دوران گذشته نمایانگر عظمت پیشین این شهر می‌باشد .

۱ ــ مجموعه بناهای تاریخی ، حرم مطهر حضرت رضا (ع)

قدیمترین قسمت مجموعه بناهای حرم مطهر همان ساختمان چهار گوشی است که مرقد امام در آن واقع شده است که در قرن چهارم بدستورسبکتکین‌ویران شده (۳) ومجددا توسط سلطان محمود غزنوی در سال ۴۰۰ هجری بارگاهی عظیم و قبه‌ای رفیع بر تربت امام هشتم بنا گردید (۴) و مسجد و مدرسه‌ای در جوار آن ساخته شد . در سال ۴۱۶ که سلطان محمود از فتح هندوستان مراجعت نمود بقعه مزبور را با سنگهای مرمر و چوبهای مرغوب که از هندوستان آورده بود با گچبریهای ممتاز زینت بخشید و ضریحی هم برروی قبر تعبیه کرده بنا به برخی روایات تاریخی این بنا نیز در سال ۵۴۷ هجری بوسیله غزها ویران شد (۵) .

---

۱ ــ به نقل از مطلع الشمس ج ۲ ص ۱۰ ، ۲ ــ مقاله تقی بینش مجله آستانقدس شماره ۳ دوره نهم سال ۱۳۵۱ ، ۳ ــ شمس الشموس ص ۵۳ ۴ــ در کتاب شمس الشموس آمده است که بعد از فوت سبکتکین بنا بر روایات مسطوره در کتاب شبی سلطان محمود غزنوی در عالم رویا حضور حضرت امیرالمومنین علی بن ابی طالب (ع) مشرف شد آنحضرت باو خطاب می‌فرمایند تاکی باید چنین بماند از خواب بیدار شده توجهش به خرابی و متروک ماندن حرم مطهر معطوف گردید . ۵ ــ راهنمای خراسان ص ۶۴

نمایی از حرم مطهر حضرت رضا (ع)

مجموعه حرم مطهر

در زمان سلطان سنجر نیز گنبد و بار گاهی بر مرقد مطهر ساخته شد وتزئینات کاشیکاری در آن بکار گرفته شده که نمونه این کاشیها بر قسمتهایی ازازاره‌حرم مطهر هنوز نمایان است .

در دوره‌های بعد بخصوص در عهد تیموری و صفوی بناهای زیادی بر اطراف حرم مطهر افزوده شد که نمونه آنها دارالسیاده دارالضیافه ــ دارالحفاظ مسجد بالاسر ــ گنبد الهوردیخان گنبد حاتم خانی توحید خانه ــ و صحن عتیق است . و در سالهای اخیر اقداماتی در زمینه بازسازی اطراف آن بعمل آمده است .

بطور کلی مجموعه این بناها دایرةالمعارف کاملی از هنر معماری ــ کاشیکاری ــ آئینه کاری ــ مقرنس،گچبری است و کتیبه‌های بیشمار ساخته دست هنرمندانی چون علیرضای عباسی و محمد رضا امامی ،زینت‌بخش این‌آثارمیباشد .

۲ ــ مسجد گوهر شاد : ثبت تاریخی ـــ ۱۴۰

مسجد کوهر شاد در جنوب حرم مطهر حضرت رضا (ع) واقع است که درسال ۸۲۱ هجری قمری بدستور کوهرشاد آغاز وجه شاهرخ تیموری ساخته شده است . (۱) این مسجد با صحنی به مساحت ۲۷۵۰ و زیر بنای ۶۰۴۸ متر مربع دارای چهار ایوان باشبستانهایی در اطراف آنست بزرگترین ایوان مسجد ایوان جنوبی است که در اصطلاح ادبی به آن مقصوره می‌گویند .

این ایوان دارای مقرنس کاری و کاشیکاری بسیار زیبائی است . بر اطراف محراب آن کتیبه‌ای از کاشی معرق بخط ثلث نقر شده است .

گنبد با شکوه بالای ایوان و دومناره روی پایه آن نمونه ایست از هنر دوره تیموری و هنرنمایی معماری چون قوام الدین شیرازی و خطاطی چون‌بایسنقرفرزندشاهرخ .

کلیه دیوارها و ایوانهای این مسجد به کاشیهای نفیس آراسته شده و بروی کاشیها اسماء اله و سوره‌های قرآن و احادیث باخطوط زیبا نوشته شده است بهر حال شاید بهترین معماران و خطاطان و کاشی کاران در استحکام و تزئین این بنا کوشیده‌اند تا مسجدی با شکوه‌تر ساخته و آراسته گردیده است .

---

۱ ــ در کتاب ایرانشهر جلد دوم صفحه ۱۲۸۳ آمده است : معروف است که در قدیم الایام در این محل مسجد خاصی بوده‌که‌پیرزنی ازمال‌حلال خودبناکرده کرده و از این جهت به (مسجد پیرزن) مشهور بود .

۳ ـ مسجد شاه :

ثبت تاریخی ۱۸۶

این بنا در بازار بزرگ و ناحیه سر شور واقع شده و مشتمل بر گنبد دوپوش و دومناره و یک ایوان است . بر چهار ضلع اطاق زیر گنبد کتیبه‌ای باکاشی زرد معرق اشعار مناجاتیه حضرت علی (ع) را نوشته‌اند . در اطراف ایوان نیز کتیبه‌ای از کاشی معرق موجود است که تاریخ اتمام بنا را سال ۸۵۵ هجری و نام معمار آنرا شمس الدین محمد تبریزی ذکر نموده‌است . بر گرداگرد مناره‌ها ترنجهای کاشی با نوشته اسماءاله خود نمایی می‌کند . ازاره‌داخلی بنا با کاشیهای سبزشفاف پوشیده‌شده‌وروی کاشیهاکلمه‌علی رابازر سه بار تکرار کرده‌اند البته‌خطوط روی تعدادزیادی از کاشیهابمرورزمان ازبین رفته‌است .درب ورودی بنادراصلی آن نیست ومسلمااز‌جای دیگری باین‌بناآورده‌اند (۱) بروی دولنگه‌این درعبارت‌انامدینه‌العلم‌وعلی بابها‌ومن نبی مسجدا "الله نبی‌الله ....

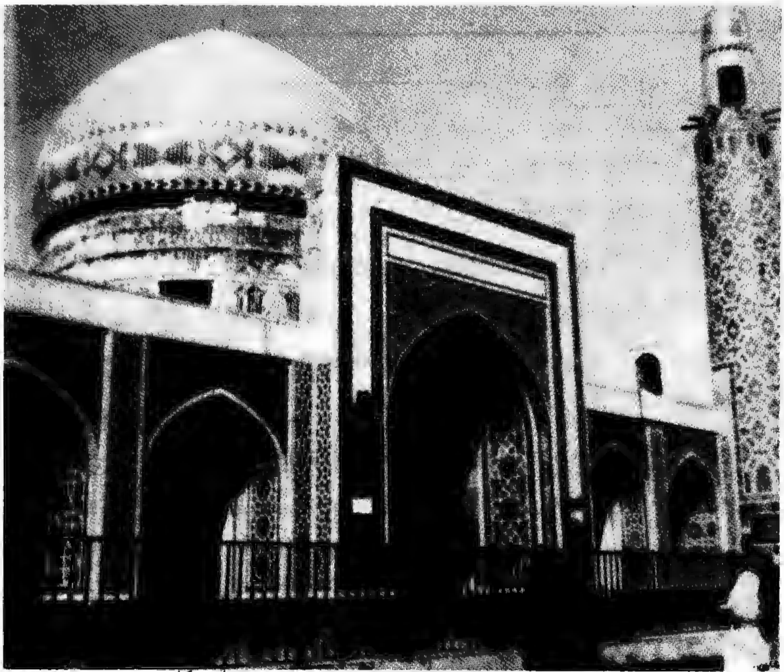
و عبارات دیگر منبت کاری شده است . در بالای چهار چوب آن نیز تاریخ ۱۱۵۵ ذکر شده است . تا چندی قبل تصور میرفت که بنای مزبور مسجد است ولی با پیدایش چند سنگ قبر در زیر گنبد و کتیبه‌ای بنام امیر غیاث‌الدین ملکشاه سال ۸۵۵ هجری بر سردر ایوان (۲) می‌توان چنین گفت که بنای مزبور آرامگاه بوده و به غلط تحت عنوان مسجد معروف شده است :

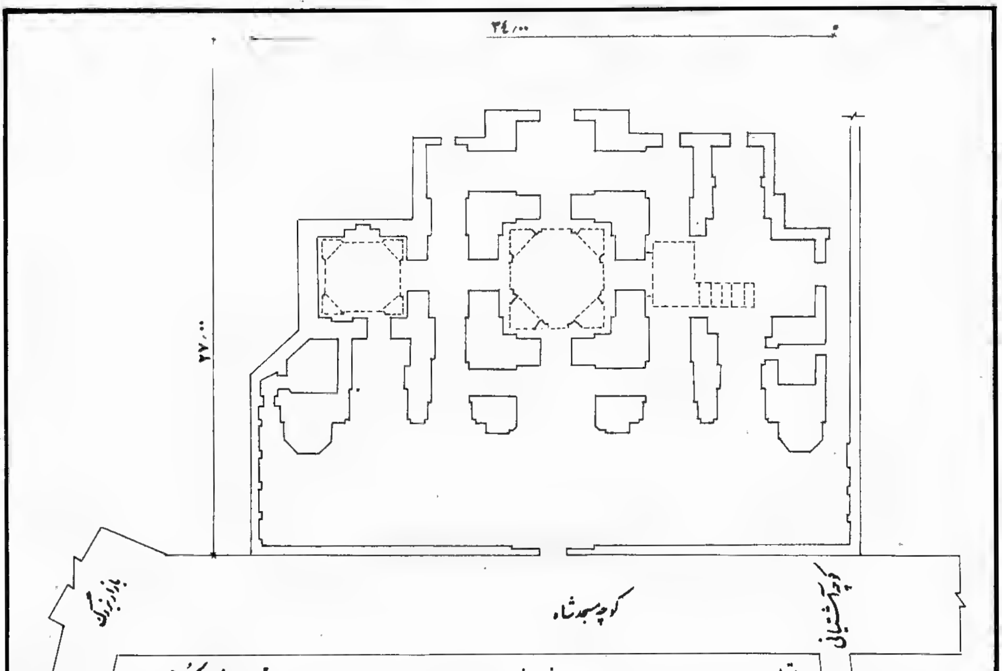
گوشه‌ای ازنمای‌مسجد گوهر شاد

۱ ـ نظریه عبدالحمید مولوی مجله هنر و مردم شماره ۷۴و ۷۵ سال ۱۳۴۷

۲ ـ الامیر ملکشاه اعرج الله معارج دولته فی رجب سنه‌خمس و خمسین ثمانمائه لهرجره .

نمای کلی مسجد شاه

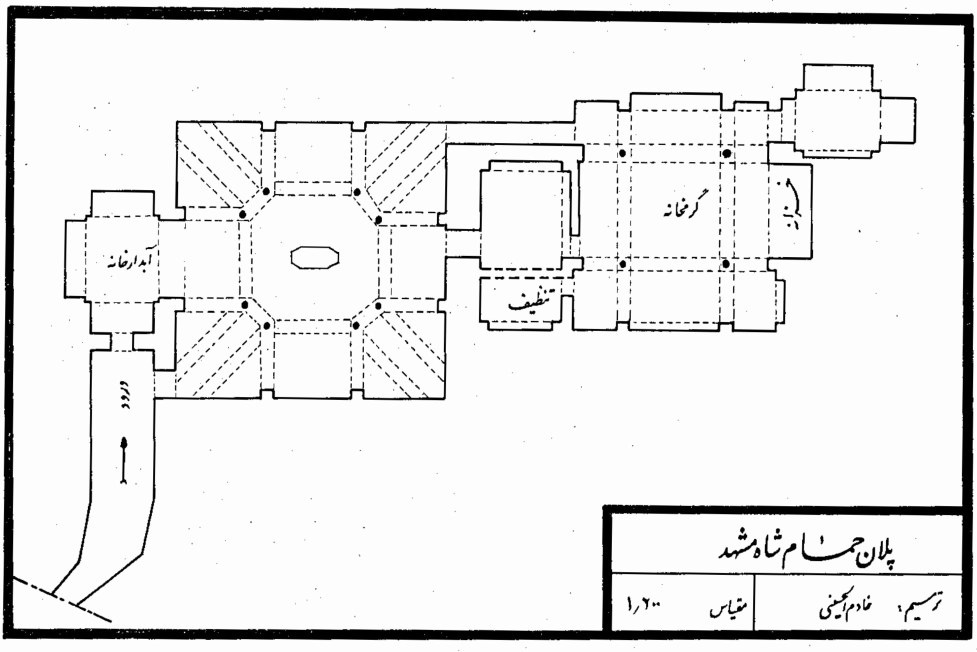
ترسیم: خادم الحسینی پلان مسجد شاه مشهد مقیاس ۱٫۲۰۰

۴ـ حمام شاه :

ثبت تاریخی ۳/۱۳۷۴

این حمام در بازار بزرگ جنب مسجد شاه واقع شده و امروزه نیز مورد استفاده است . در سال ۱۰۲۷ مهدی قلی بک میر آخور شاه عباس کبیر حمام بزرگ و مفصلی ساخته که بعداً " حمام شاه نامیده شد و مدخل آن در خارج ضلع جنوبی بنای مقبره امیر ملکشاه در کنار کوچه حمام شاه است . (۱)

حمام مذکور دارای سر بینه با هشت ستون سنگی و پوشش گچ و سقف گنبدی است . ستونها دو بدو بفاصله ۱/۵ متر از یکدیگر واقع شده و پایه‌های سقف گنبدی را تشکیل میدهند . این حمام از صورت اولیه خود تغییر یافته و بارها تعمیر شده‌است وفعلا قسمتی ازآن بصورت نمرات خصوصی در آمده است بطور کلی این حمام یکی از بناهای جالب توجه زمان صفویه است .

۱ ـ مطلع الشمس جلد دوم ص ۲۸

ثبت تاریخی ۳۰۱

۵ ــ مدرسه دو در :

این مدرسه در جنوب غربی حرم مطهر حضرت رضا (ع) و متصل به بناهای آستانقدس واقع شده است .

مدرسه مذکور توسط امیریوسف بن امیر شیخعلی بن امیر تیمور در سال ۸۴۳ هجری قمری ساخته شده است . (۲)

این مدرسه دارای دو گنبد دردوزاویه‌غربی و جنوبی است که بر گنبد جنوبی کتیبه‌ای دارای چند بیت شعر بخط ثلث باقی است . (۳)

در زیر گنبد جنوبی سنگ قبری است که اطراف آن آیه الکرسی نقر شده و از نوشته‌های دیگر این سنگ قبر مشخص میشود که مدفن بانی مدرسه است . تزئینات بنا را کاشیهای معرق و نره و کتیبه‌های آن تشکیل میدهد . این مدرسه در دو طبقه با حجره‌هایی در اطراف ساخته شده است . در سال ۱۰۸۸ هجری قمری بفرمان ملکه مادر شاه سلیمان صفوی تعمیر شده هم اکنون نیز در دست مرمت است .

* * *

---

۱ ــ عبدالحمید مولوی مجله هنر و مردم شماره ۷۴ و ۷۵ سال ۱۳۴۷

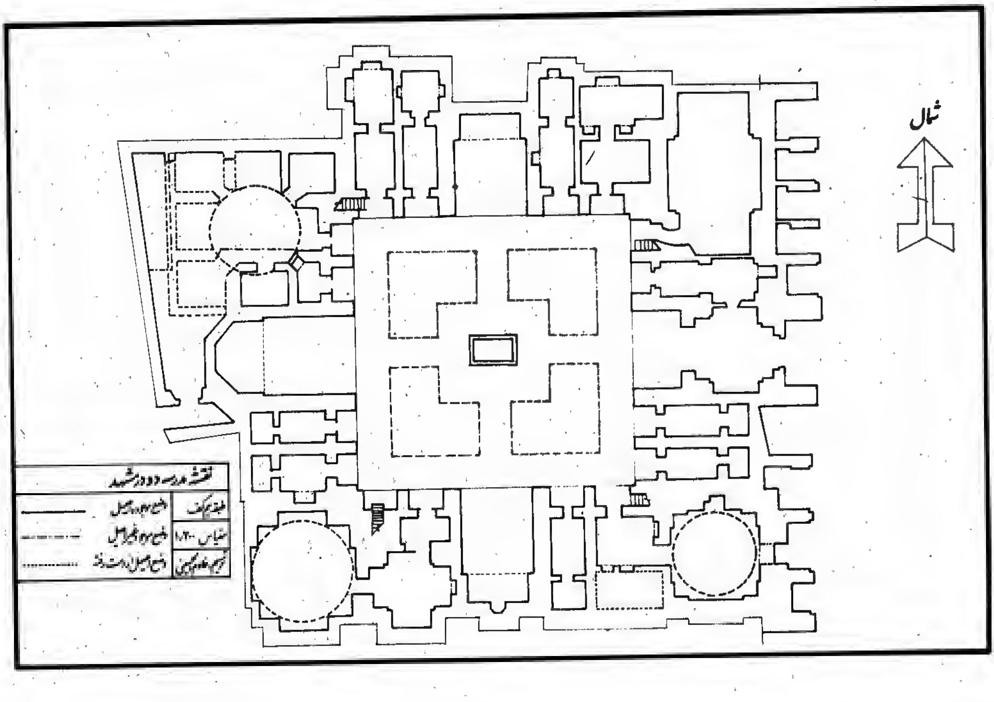
۲ ــ کتیبه سر در مدرسه : بعد حمد ..... قد اسست هذه‌العماره فی ایام دولت سلطان الاعظم ظل الله فی الارضین معیث المسلمین ابی المظفرشاهرخ بهادر سلطان خلد الله ملکه و سلطانه با هتمام الامیرالاعظم غیاث الدین یوسف خواجه بهادردامت برکاته‌تقبل الله‌منه‌فی محرم سنه‌ثلاث واربعین‌وثمانمانه

(۳) هزار نقش بر آرد زمانه و نبود
بدست ما چو از این حل‌وعقدچیزی‌نیست
بزیر گنبد خضراچنان توان بودن
بر این مقرنس مینا نوشته اندر بزر
زبعد حسن عمل هر چه ز آدمی ماند
فراز منظر هفت آسمانی ......

یکی چنانکه در آئینه تصور ماست
بعیش ناخوش و خوش گررضا دهیم رواست
که اقتضای قضاهای‌گنبد خضر است
که جز مدار ثبات فلک امید خطاست
در این سرای غرور ای رفیق باد هواست
دریچه ایست که در باغ جنه الماواست

گوشه ای از مدرسه دودر

ثبت تاریخی ۳۳۳

۶ ــ مدرسه پریزاد :

مدرسه پریزاد در زاویه جنوب غربی حرم مطهر و مقابل مدرسه دو در واقع شده است . این مدرسه با هتمام پریزاد خانم کنیز گوهر شادآغاساخته‌شده‌است (۱) همان هنگام که بانو گوهر شاد مسجد گوهر شاد را بنا میکرد پریزاد هم این‌مدرسه را ساخته است (اوایل قرن نهم هجری) و موقوفه‌یی هــم برای آن قرار داده است . (۲) مدرسه پریزاد از مدرسه دودر کوچکتر و دارای بنایی دو طبقه است . در کتیبه آن یاد آوری شده که در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی سال ۱۰۹۱ هجری بامر نجف قلی خان بیگلر بیگی تعمیر شده است .

کتیبه‌های دیگری نیز که جنبه مذهبی دارند در این مدرسه بچشم میخورد . از تزئینات این بنا آجر کاری سر در ایوانها و نقوش اسلیمی و کاشیکاری سر در غرفه‌های طبقه پائین را میتوان نام برد .

ثبت تاریخی ۳۳۴

۷ ــ مدرسه بالاسر .

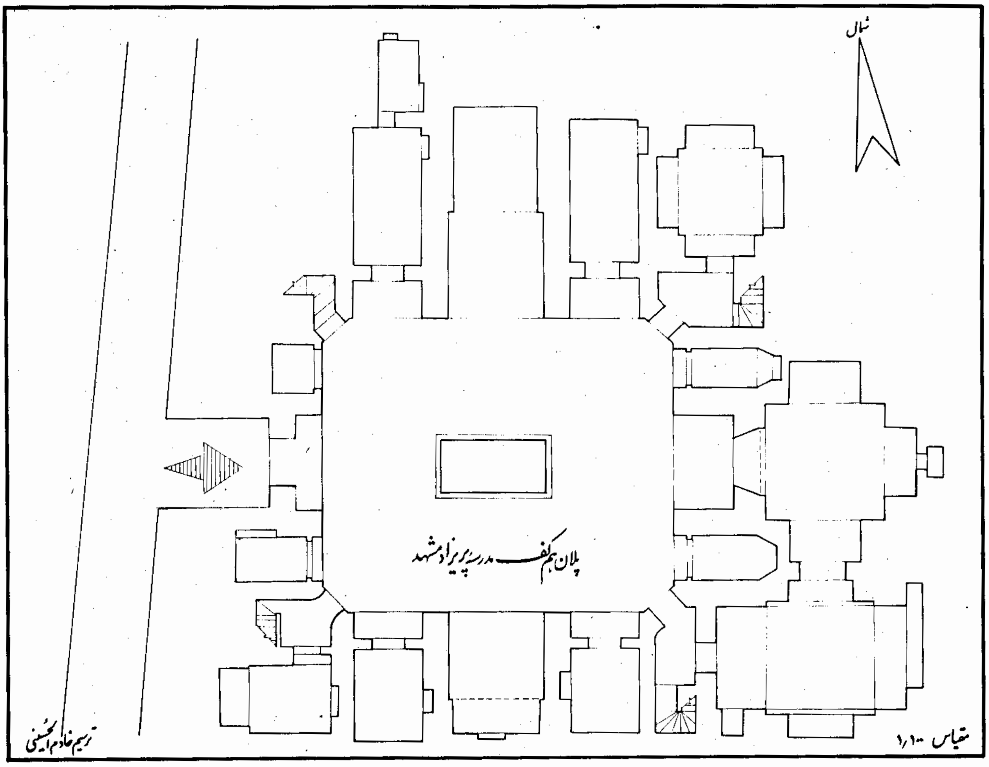
این مدرسه در مغرب دارلسیاده و بالاسر مدفن حضرت رضا (ع) واقع شده و باین نام شهرت یافته است .

درمطلع الشمس آمده است که بانی آن چند تن از شاهزادگان ازبک اخلاف امیر تیمور بوده‌اند . (۳)

و قبر میرزا ابوالقاسم بابربن بایسنقر بن‌شاهرخ زیر گنبد شمال شرقی این مدرسه واقع است ــ عبدالحمید مولوی نیز طی مقاله‌ای در مجله هنرو مردم باین موضوع اشاره کرده است (۴)

---

۱ ــ مطلع الشمس جلد دوم ص ۲۸ ، ۲ ــ یادگار طوس ص ۳۶ تاءلیف شمس المحدثین ، ۳ ــ مطلع الشمس جلد دوم ص ۲۸ ــ در حاشیه همین صفحه ذکر شده است که‌مسیوفرزرامیر تیمور را اوزبک گمان کرده است " ۴ ــ مجله هنر ومردم شماره ۷۴ و ۷۵ سال ۱۳۴۷

این مدرسه در دو طبقه و بصورت چهار ایوانی ساخته شده . در ایوان ضلع شرقی آن کتیبه‌ایست گچبری که با خط ثلث که تاریخ ۱۰۹۱ زمان شاه سلیمان صفوی را بیاد می‌آورد که احتمالا" در آن تعمیراتی انجام شده است ." (۱)

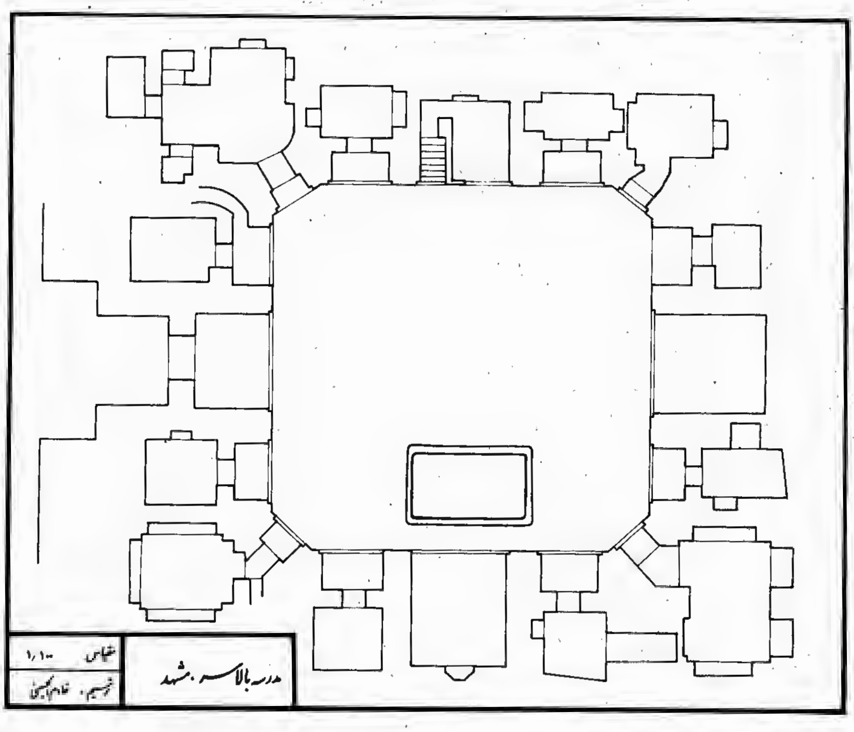
فضای داخلی مدرسه بالاسر با کاشیهای معرق تزئین شده و ایوانهای آن مقرنس کاری است .

---

۱ ـ قدوفق اله سبحانه‌لتعمیر هذا المدرسه‌ٔالمقدسه فی ایام دولت السطان المعظم و الخاقان الاعظم سید سلاطین الزمان و اکرم خواقین الدوران ذی الشوکه‌القاهرالاسکندریه‌والشمه‌باهره‌السلیمانیه‌السلطان بن‌السلطان‌ابوالمظفرشاه‌سلیمان صفوی الحسینی ....

ایوان ورودی مدرسه بالاسر

۸ ـ مدرسه میرزا جعفر : ثبت تاریخی ۱۴۰

این مدرسه در ضلع شمالی صحن عتیق واقع است و از محل خیرات میرزا جعفر نامی که در هندوستان تحصیل مال کرده و پیش از مرگ مقداری از ثروت خود را به مشهد فرستاده است در سال ۱۰۵۹ هجری قمری ساخته‌شده‌است (۱) مدرسه میرزا جعفر بصورت چهار ضلعی و دو طبقه ساخته شده و صحن بزرگ آن بجز قسمت جنوبی که اخیرا "بتون آرمه‌شده‌باآجرهای عمودی‌بصورت ۷و ۸ آجر کاری شده است . مدرسه دارای دو ایوان بزرگ در ضلع شمال و جنوب و دو ایوان کوچکتر در دو ضلع شرقی و غربی است که اطراف ایوانها را متجاوز از ۹۰ حجره احاطه کرده است .

ایوانها ی شمالی و جنوبی دارای مقرنس کاری و داخل آنها با کاشیهای گلدار کاشیکاری است .

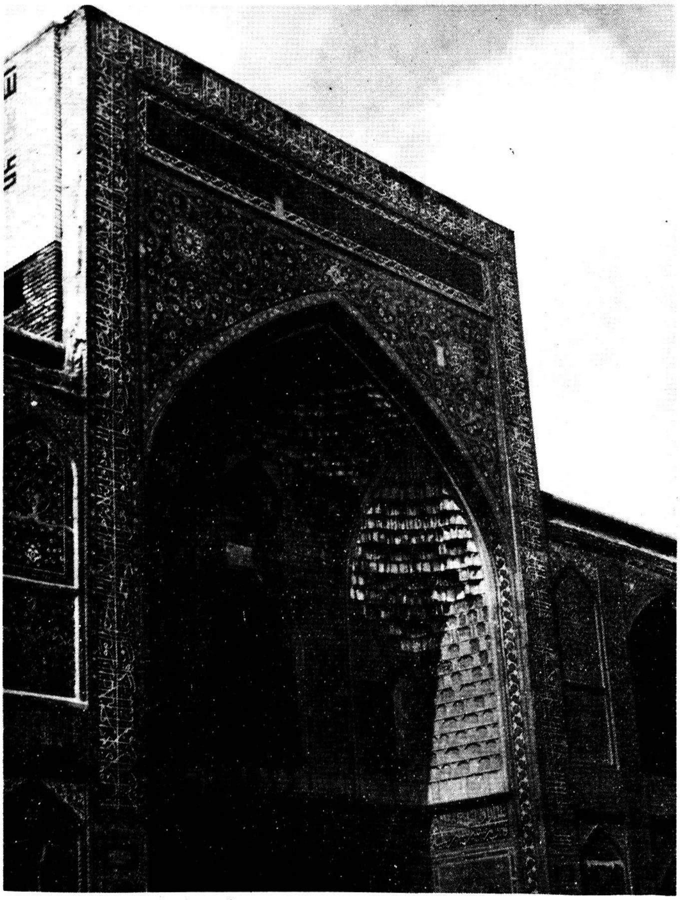
کتیبه‌های سر د ر ایوانهای و سه ضلع آن حاکی از تعمیر مدرسه در سال ۱۲۸۵ هجری قمری دوره قاجاریه است . (۲)

این مدرسه از بناهای با ارزش دوره صفویه است که هم اکنون تعمیراتی در آن انجام میشود .

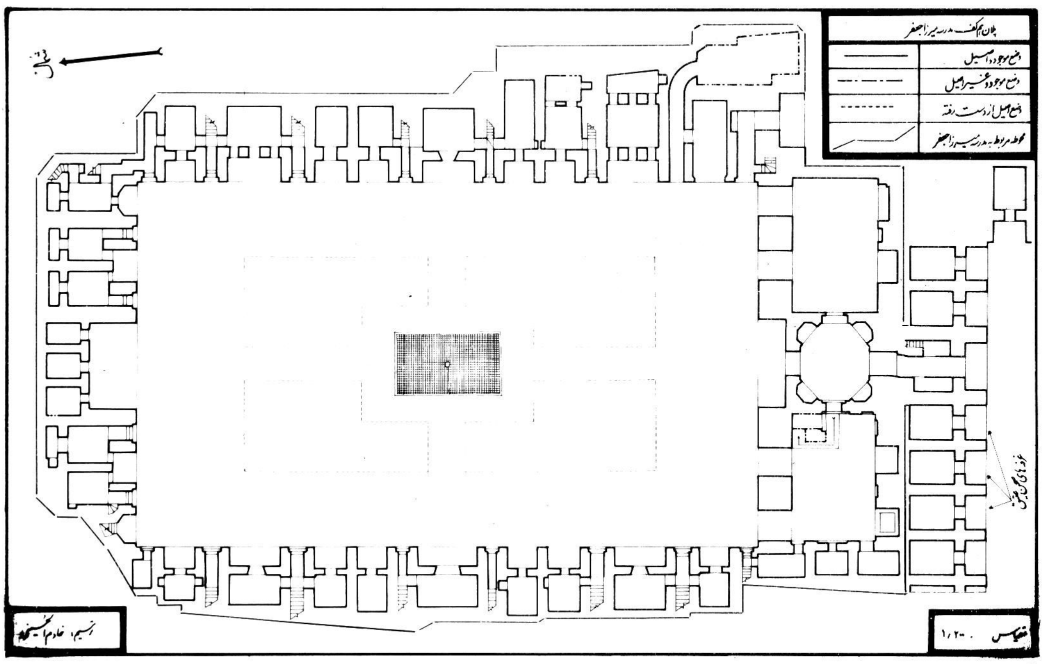
* * *

---

۱ ـ مطلع الشمس جلد دوم ص ۴۵ ۲ ـ قدو فق بعماره هذه‌المد, سه‌بعدما در ست‌آثارها اتشالا "لامرالسطان الاعظم و الخاقان الافخم ادام اله ایام دولته . . . اعلام نصره نصیرالمله الملقب به ظهیر الدوله" العلمیه " محمد ناصرخان والی مملکت خراسان کتبه احمد الشهید ۱۲۸۵

نمایی از سر در ورودی مدرسه میرزا جعفر

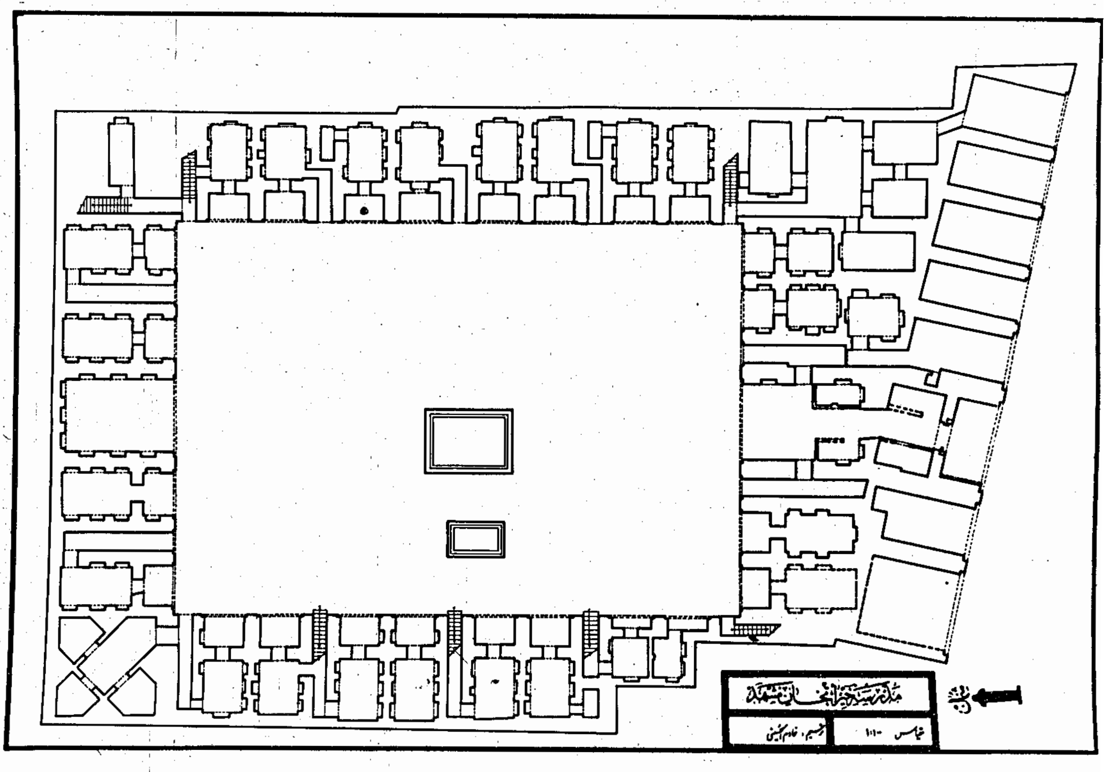

۹ ــ مدرسه خیرات خان : ثبت تاریخی : در جریان دست

این بنا در زاویه شمال شرقی حرم مطهر و مقابل صحن نو واقع شده و دارای صحن وسیع آجری است . بنای مدرسه بصورت چهار ضلعی دو طبقه ساخته شده و دارای چهار ایوان می‌باشد که در اطراف آنها حجره‌های تحتانی و فوقانی برای سکونت طلاب وجود دارد .

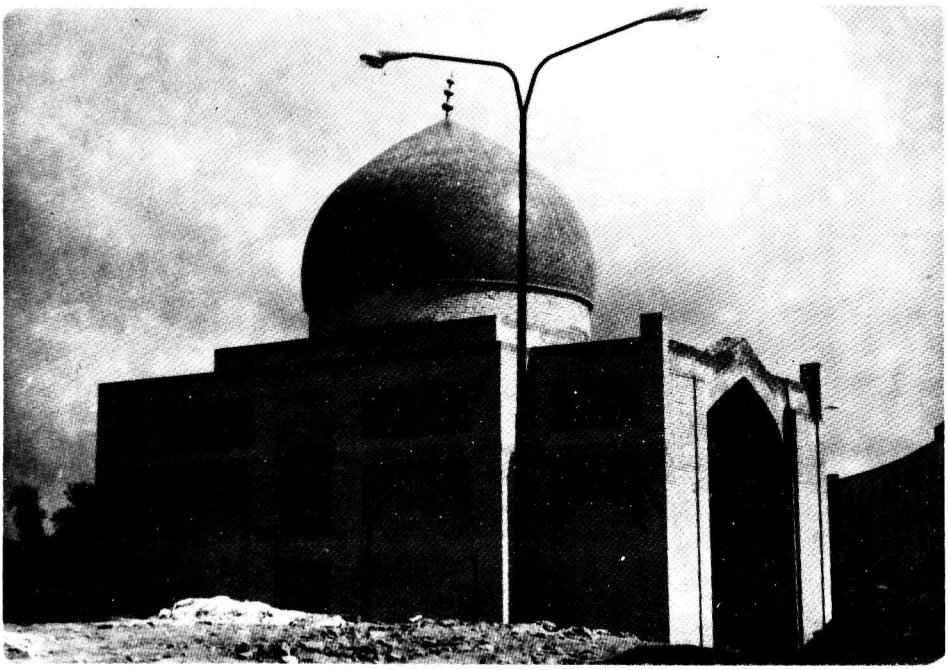
در کتیبه‌سر در مدرسه با کاشی معرق و بخط ثلث تاریخ بنای مدرسه ۱۰۵۷ زمان سلطنت شاه عباس دوم صفوی و نام بانی آن خیرات خان ذکر شده است .

از تزئینات مدرسه کاشیکاری سر در ایوانها و حجره‌ها و پنجره‌های مشبک چوبی را میتوان نام برد .

۱۰ ــ مقبر پیر پالاندوز : ثبت تاریخی : ۳/۱۳۷۵

بنای مقبره پیر پالاندوز در سمت شمال حرم مطهر حضرت رضا (ع) و شمال خیابان صفوی (پائین خیابان) واقع شده و در سال گذشته بازسازی و تعمیر شده است این بنا مقبره محمد عارف عباسی است که در سال ۹۸۵ هجری وفات یافته است . (۱) آنچه فعلا "از مجموعه قدیمی باقیست بنای مکعب شکل با گنبدی روی آن است . خانیکوف سیاح روسی در سیاحتنامه خود از این بنا نام برده و می‌نویسد که در طرف شمال مقبره ایست معروف به پیر پالاندوز که بنای آنرا از سلطان محمد خدا بنده میدانند و تاریخ آن ۹۸۵ هجری است نام سلطان محمد که خانیکوف ذکر کرده است باید همان سلطان محمد صفوی باشد چون سلطان محمد خدابنده در سال ۷۱۶ هجری وفات یافته است تزئینات این بنا شامل نقاشیهای ترنجی داخل مقبره و کاشی فیروزه‌ای گنبد آنست .

نمای کلی مقبره پیر پالاندوز

---

۱ ــ درتاریخ سلسله عرفانی ذهبیه بنام شیخ محمد پیر پالاندوز بر می‌خوریم که از پیران این طایفه بدوه‌است‌وبرای‌امرارمعاش‌خود پالاندوزی‌می‌نموده است .

۱۱ ــ گنبد خشتی :

ثبت تاریخی ۳/۱۳۷۰

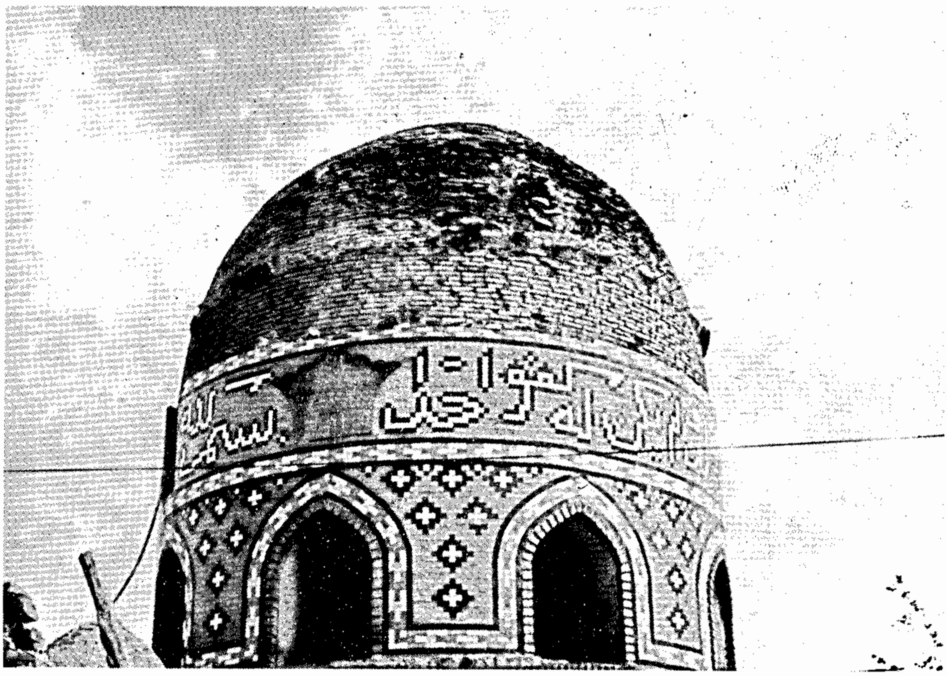
این بنا در خیابان طبرسی کوچه نوغان واقع شده است که معروف به آرامگاه امامزاده محمد است نسب امامزاده بقول مطلع الشمس به هجده واسطه به امام سجاد میرسد (۱) در کتاب یادگار طوس به نقل از ایوان را قم نسب این امامزاده به هجده واسطه به حضرت موسی بن جعفر ذکر شده است . (۲)

در ورودی بنا از قسمت جنوب وارد رواقی چهار گوش میشود و سپس به محوطه اصلی که دارای چهار شاه نشین است منتهی میشود .

گنبد این آرامگاه آجری است و بهمین دلیل به گنبد خشتی معروف شده است .

ساقه گنبد مزین به نره کاشی و سوره توحید است .

سبک ساختمان این بنا به بناهای دوره صفویه شبیه است .

نمایی از بنای گنبد خشتی

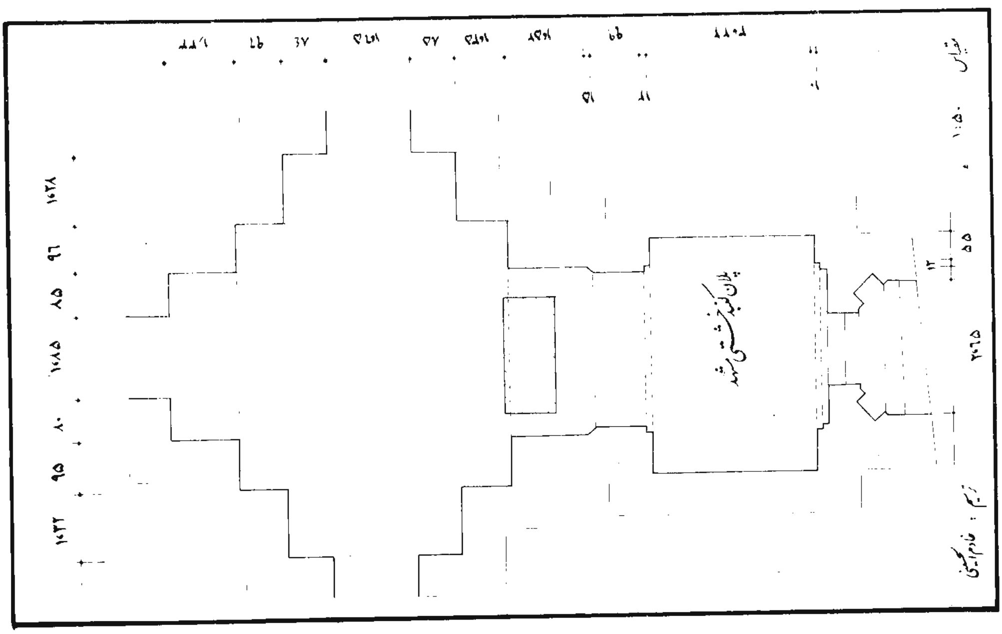
---

۱ ــ مطلع الشمس ص ۲۶۶

۲ ــ یادگار طوس ص ۹۴ تاءلیف محمد شمس المحدثین

گوشه ای از تزئینات داخلی گنبد خشتی

۱۲ ــ گنبد سبز :

بنای گنبد سبز در خیابان آخوند خراسانی معروف خیابان خاکی واقع است و بمناسبت رنگ فیروزه‌ای گنبد آن در برابر گنبد طلا و گنبد خشتی باین نام شهرت یافته است .

این بنا مدفن شیخ محمد مومن عارف استرآبادی است که به سال ۹۰۴ هجری وفات یافته (۱) وی استاد بزرگانی چون مجلسی اول و صاحب ذخیره و فیض بوده است .

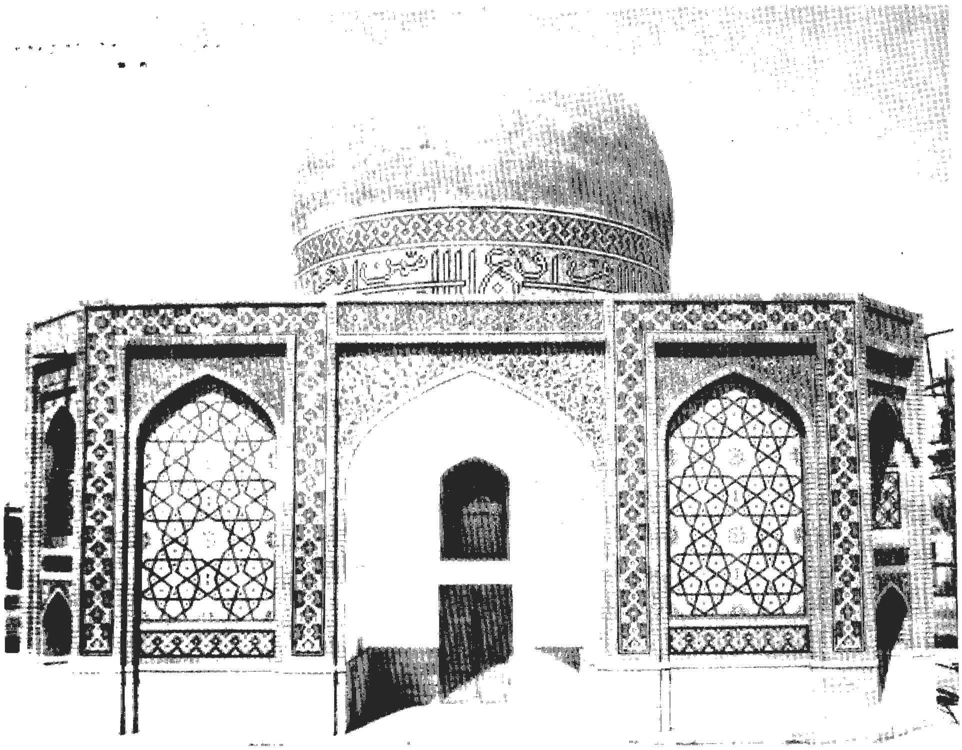
کتاب معروف تحفه "حکیم مؤمن در طب قدیم از اوست . بنای گنبد سبز دارای طاق نماهایی در اضلاع خارجی و گنبد ی است که بروی بنای هشت ضلعی ساخته شده است .

باحتمال زیاد بنای مزبور به دستور شاه عباس کبیر در سال ۱۰۱۱ هجری ساخته شده و در کتیبه آن سال ۱۰۹۱ زمان شاه عباس دوم یاد شده که احتمال دارد بنای سابق تکمیل شده باشد . این محل در سالهای پیش خانقاه صوفیه بوده و هم اکنون توسط اداره کل فرهنگ و هنر خراسان حفاظت میشود .

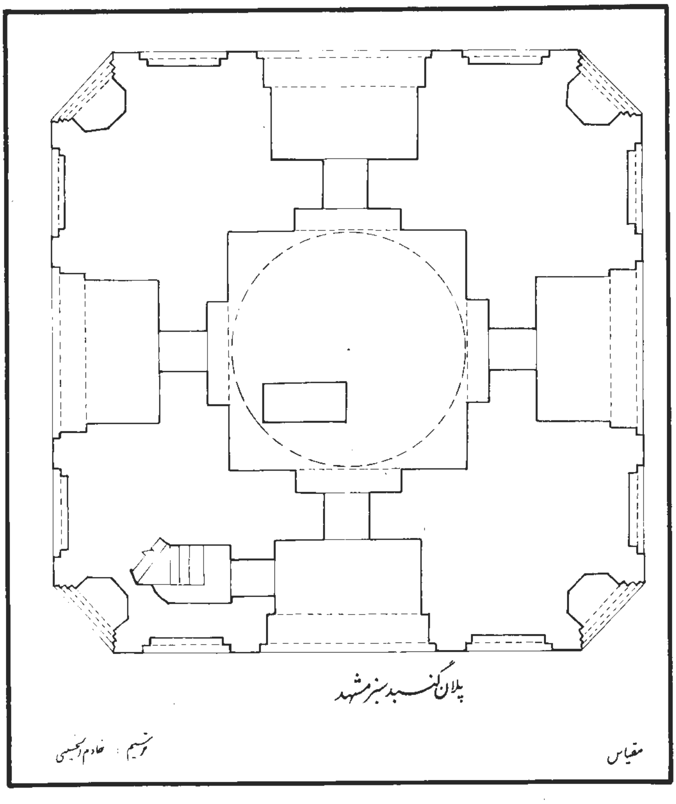
* * *

---

۱ ــ مطلع الشمس ص ۴۵ .

نمای کلی کنبد سبز

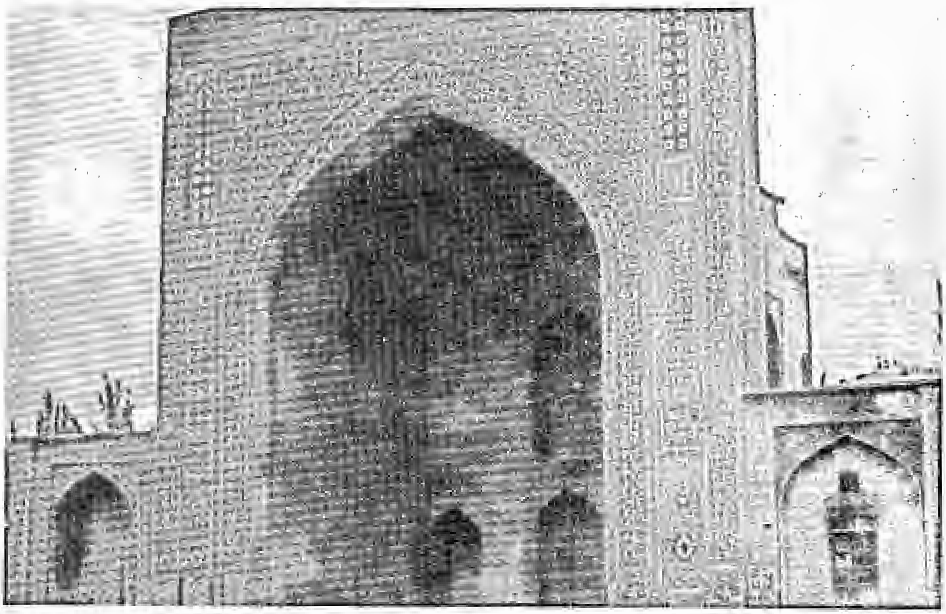

۱۳ ـ مصلی مشهد : ثبت تاریخی ۱۴۱

بنای مصلی در فاصله یک کیلومتری مشرق پنج راه‌پائین خیابان واقع شده که عبارت از یک ایوان بلند و دو رواق در طرفین آنست . پوشش ایوان و دو رواق گنبدی آجری است .

از این بنا در مراسم مخصوصی مانند نماز عید قربان و فطر یا دعاهای دسته جمعی استفاده میشده (۱) دو نوار کتیبه بر اطراف ایوان با کاشی معرق دارای تاریخ ۱۰۸۷ (۲) هجری موجود است و نام کاتب آن در این جمله آمده است .
((راجیا "الهی‌اله محمد حسین عنایت اله)) .

تزئینات این بنا عبارت از کاشیکاری معرق بر نمای ایوان و گچبری و مقرنس‌کاری در بدنه‌داخلی ایوان‌است .درداخل‌محراب‌آن‌نیز کتیبه‌ای بتاریخ ۱۰۸۶هجری نصب شده است . و نام معمارآن حاجی شجاع بنای (اصفهانی) است‌از این بنا فعلا بعنوان کارگاه کاشی پزی و کاشیکاری استفاده میشود .

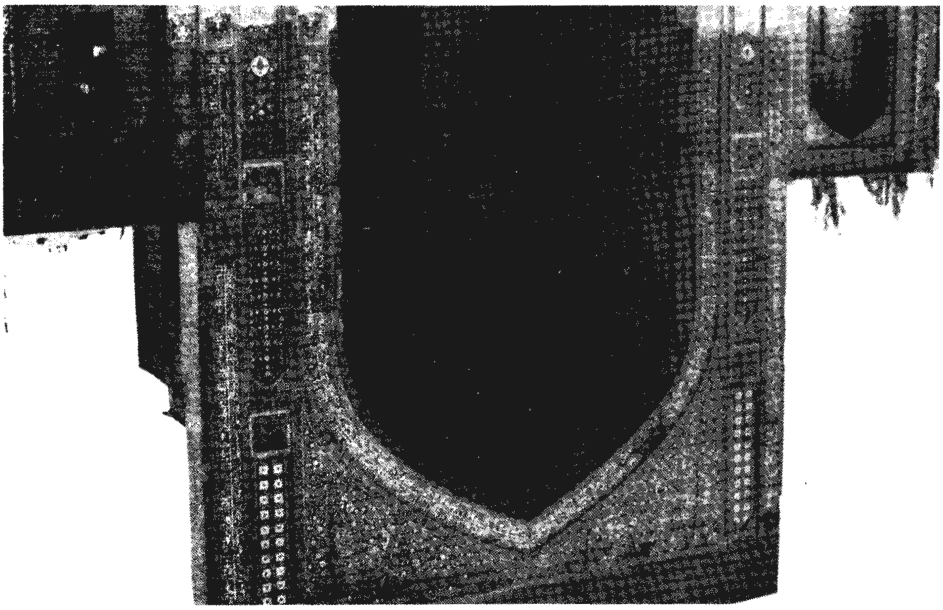
ایوان مصلی مشهد

---

۱ ـ در (رساله در باره هنر اسلامی) تالیف ژرژمار سه جلد دوم ص ۴۸۹ بعد از شرحی در مورد مصلی چنین اظهارنظرشده که مصلی نمازخانه‌ای در هوای آزاد بود . ۲ ـ خانیکف سیاح روسی‌در کتاب (خاطرات بخش جنوبی آسیای مرکزی) ص۱۰۸ضمن شرح و توصیف مصلی مشهد می‌گوید که بنا احتمالا از روی مصلی طرق که در سنه‌ ۸۳۷ هجری باتمام رسیده است ساخته شده .

[illegible] ٨٨٧ [illegible] ١٧٨٨ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ٦٧٨ [illegible]

[illegible]

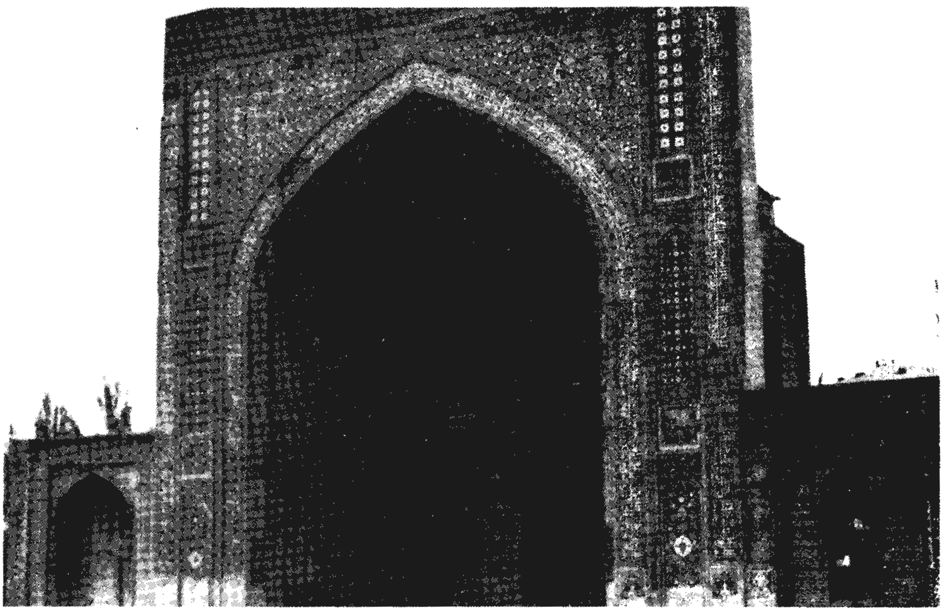
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ١٨٧٥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

۱۳ ــ مصلی مشهد : ثبت تاریخی ۱۴۱

بنای مصلی در فاصله یک کیلومتری مشرق پنج راه‌پائین خیابان واقع شده که عبارت از یک ایوان بلند و دو رواق در طرفین آنست . پوشش ایوان و دو رواق گنبدی آجری است .

از این بنا در مراسم مخصوصی مانند نماز عید قربان و فطر یا دعاهای دسته جمعی استفاده میشده (۱) دو نوار کتیبه بر اطراف ایوان با کاشی معرق دارای تاریخ ۱۰۸۷ (۲) هجری موجود است و نام کاتب آن در این جمله آمده است .
((راجیا" الـهی‌اله محمد حسین عنایت اله)) .

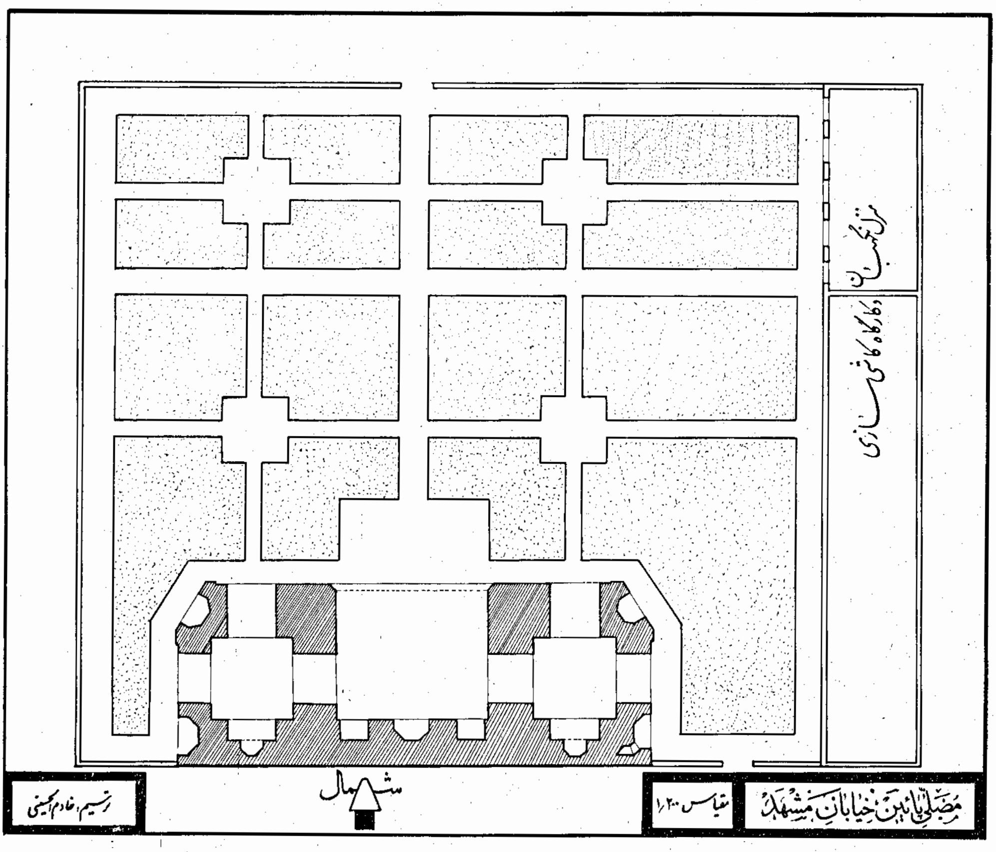
تزئینات این بنا عبارت از کاشیکاری معرق بر نمای ایوان و کچبری و مقرنس کاری در بدنه‌داخلی ایوان‌است .درداخل‌محراب‌آن‌نیز کتیبه‌ای بتاریخ ۱۰۸۶هجری نصب شده است . و نام معمارآن حاجی شجاع بنای (اصفهانی) است‌از این بنا فعلا بعنوان کارگاه کاشی پزی و کاشیکاری استفاده میشود .

ایوان مصلی مشهد

---

۱ ــ در (رساله در باره هنر اسلامی) تالیف ژرژمار سه جلد دوم ص ۴۸۹ بعد از شرحی در مورد مصلی چنین اظهارنظرشده که مصلی نمازخانه‌ای در هوای آزاد بود . ۲ ــ خانیکف سیاح روسی‌در کتاب (خاطرات بخش جنوبی آسیای مرکزی) ص۱۰۸ضمن شرح و توصیف مصلی مشهد می‌گوید که بنا احتمالا از روی مصلی طرق که در سنه ۸۳۷ هجری باتمام رسیده است ساخته شده .

کاشی سازی
شمال
مقیاس ۱/۲۰۰
مُصَلّی پائین خیابان مَشهد
ترسیم: خادم الحسینی

۱۴ــ مصلی طرق : ثبت تاریخی ۳۳۸

مصلی طرق در ۱۴ کیلومتری جنوب شرق مشهد نزدیک جاده مشهد به نیشابور واقع شده و مرکب از یک تالار چهار گوشی است که بر روی آن گنبد قرار داشته (گنبد مزبور در سالهای اخیر فروریخته است) .

بنای مصلی از قسمت جلو دارای ایوانی مرتفع است و در انتهای آن محرابی دیده میشود . سقف ایوان و قسمتی از دیواره پشت بنا نیز ویران شده است . مؤلف کتاب مطلع الشمس (۱) و خانیکوف سیاح روسی (۲) تاریخ این مصلی را سال ۸۳۷ هجری ذکر کرده‌اند ولی در حال حاضر هیچگونه نوشته‌ای که دلیل بر اثبات این مطلب باشد وجود ندارد و احتمال میرود که در سال ۱۳۰۰ هجری که محمد حسنخان صنیع الدوله آنرا دیده است کتیبه‌ای که هم اکنون قسمتی از آن بر ایوان مصلی نقش بسته سالم بوده و روی آن اظهار نظر شده است .

ایوان مصلی طرق

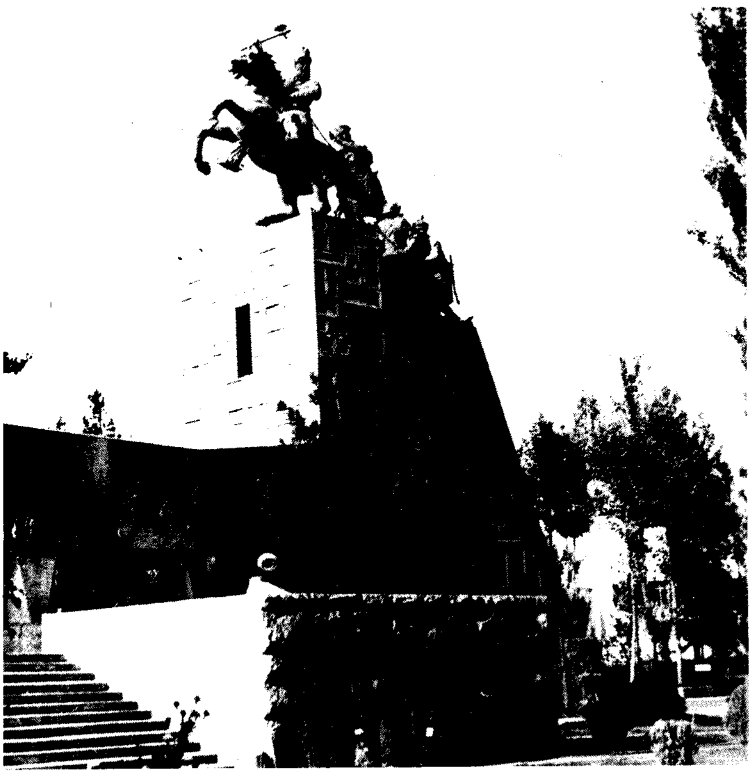
---

۱ ــ مطلع الشمس تالیف محمد حسن خان صبع الدوله ص۴۶ جلد دوم

۲ ــ خاطرات بخش جنوبی آسیای مرکزی ص ۱۰۸

۱۵ ــ آرامگاه نادر شاه افشار : ثبت تاریخی ۱۱۷۴/۱۱

نادر شاه در سال ۱۱۶۰ هجری در فتح آباد قوچان کشته شد (۱) و در مقبره‌ای که خود در زمان حیاتش بر پا داشته بود بخاک سپرده شد . (۲) بنای آرامگاه در طی سالیان متمادی از بین رفته بود تااینکه در سال ۱۲۹۶ هجری احمد قوام (قوام السلطنه) والی خراسان ویرانیهای اطراف مقبره را حراب نموده بنای نسبتا" مجللی بر مزار نادر احداث کرد (۳) ولی این بنا نیز بر اثر بی توجهی بویرانی گرائید تا اینکه بنای تازه‌ای در محل آرامگاه پیشین بنیاد نهاده شده ساختمان آرامگاه علاوه بر قسمت مرکزی که مقبره است مشتمل بر دو تالار موزه نیز می‌باشد . یکی از این دو تالار موزه سلاح و اشیاء ادوار مختلف ایران و دیگری آثار مربوط به دوران نادر است بنای آرامگاه که از سنگ خاراست در تاریخ ۱۲ فروردین ماه ۱۳۴۲ شمسی گشایش یافت .

---

۱ ــ نادر نامه‌ص۴۰۵تالیف محمد حسین قدوسی . ۲ ــ همان کتاب ص ۴۴۲
۳ ــ همان‌کتاب‌ص۴۵۲

۱۶ ـ آرامگاه فردوسی :   ثبت تاریخی ۱۱۷۶/۱۳

حیکم ابوالقاسم فردوسی در سال ۴۱۱ هجری قمری زندگی را بدرود حیات گفت دولتشاه سمرقنــدی در چهار مقاله عروضی داستان تدفین فردوسی را چنین نقل کرده است . (۱) :جنازه فردوسی را بدروازه رزان همی بردند . در آنجا مذکری بوده در طبران (شهرطوس) تعصب کرد و گفت من رها نکنم تا جنازه او را در گورستان مسلمانان برند که او را فضی (شیعی) بود و هر چند مردمان بگفتند باآن دانشمند (فقیه) در نگرفت .

درون دروازه باغی بود ملک فردوسی ، او را در آن باغ دفن کردند امروزهم در آنجا ست و من درسنه عشر و خمس مائه (۵۱۰) آن خاک را زیارت کردم .

امروز دیگر آثار نمایانی از شهر طوس جز همین باغ که آرامگاه فردوسی است و بقعه هارونیه بر جای نمانده است . در ســال ۱۳۰۱ شمســی دســتــور ساختن آرامگاه فردوسی صــادر و بســال ۱۳۱۳ شمسی جشن هزاره آن حکیم برگــزار گردید .

در سال ۱۳۴۳ شمسی بنای قبلی بر چیده شد و بنای کنونی که از هر جهت شایسته مقام شامخ این بزرگ مرد تاریخ است بنیاد نهاده شد .

۱ ـ به‌نقل از راهنمای خراسان ص ۱۴۰

۱۷ ــ بنای هارونیه :

ثبت تاریخی ۱۷۳

این بنا در فاصله ۲۴ کیلومتری شمال غربی مشهد و در کنار جاده مشهد به آرامگاه فردوسی واقع شده است .

عوام بخاطر شباهت اسمی این بنا آنرا به هارون الرشید نسبت میدهند ولی بطور مسلم این اشتهار افسانه‌ای بیش نیست زیرا هارون الرشید در سال ۱۹۳ هجری که قصد ترکستان را داشت در بین راه بیمار شد و درسناباد طوس در گذشت و فرصتی نداشته که در صدد ساختن چنین بنایی بر آید .

تاریخ دقیق ساختمان و مورد استفاده آن هنوز بدرستی روشن نشده است ولی طبق تحقیقات دانشمند محترم آقای عبدالحمید مولوی بنای مذکور خانقاه بوده است (۱) .

(احتمالا خانقاه حجه الاسلام محمد غزالی) .

هرتسفلد آلمانی در باره هارونیه مینویسد (احتمال دارد که در عهد سلجوقیان و قبل از حمله مغول بنا شده باشد و شاید بواسطه حمله مغول باتمام نرسیده باشد) (۲) بنای‌هارونیه شباهت زیادی به چهار طاقی‌های دوره ساسانی دارد .

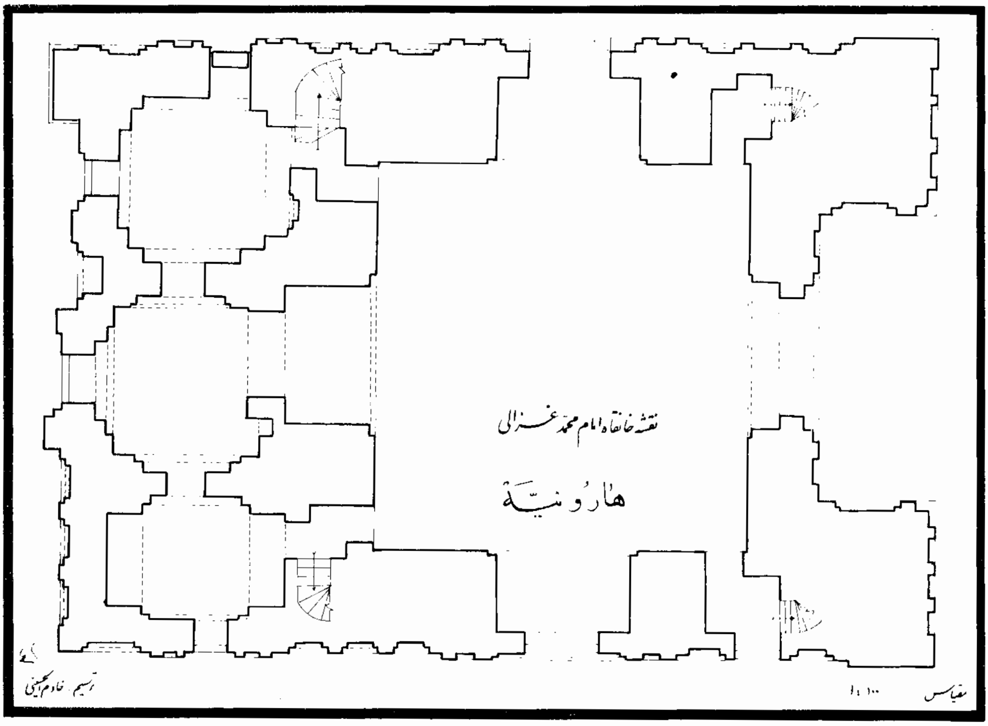
از قسمت پائین مربع متساوی الاضلاع است و بروری آن گنبدی دوپوشه و آجری ساخته شده فضای داخلی بنا خالی از تزئینات است در قسمت شمالی آن محرابی گچبری جلب توجه می‌نماید و در بالای دیوار چهار ضلع یک رشته اطاقهایی است که شبیه مقبره سلطان سنجر و مقبره سلطان محمد خدابنده (الجاتیو) است . بنا بگفته صنیع‌الدوله مولف مطلع الشمس که در سال ۱۳۰۱ هجری آنرا دیده است این بنا از قسمت شمال امتداد داشته و بعدها ویران شده است . بنای هارونیه در سالهای اخیر تعمیر شده است .

---

۱ ــ نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه‌مشهد شماره هشتم و نهم ص ۲۴۲ ۲ ــ ابنیه تاریخی ایران

نمای شرقی بنای هارونیه

۱۸ ــ مقبره و مناره ارسلان جاذب

ثبت تاریخی ۱۶۴

این بنا در ۳۷ کیلومتری مشهد و کنار جاده مشهد به فریمان واقع شده است .

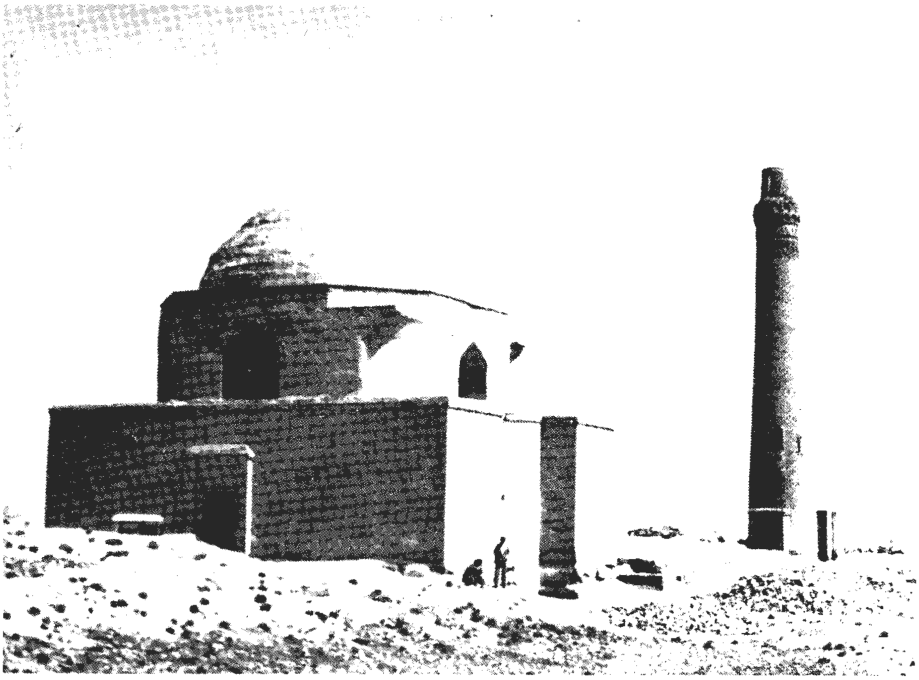
این بنا مقبره ارسلان جاذب (۱) حکمران طوس و معاصر سلطان محمود غزنوی است که در دوران سلطنت سلطان مسعود غزنوی بر مزارفردوسی‌کنبدی‌ساخت(۲) هرتسفلــد مستشرق آلمانی مینویسد : (قبر دارای گنبد و مناره‌ای است و بیکی از صوفیان معروف تعلق دارد) .

این بنا شباهت زیادی به چهار طاقی‌های دوره ساسانی دارد که بنای چهار ضلعی تبدیل به هشت ضلعی و سپس کنبد آجری بر روی آن قرار گرفته است . نمای خارجی این بنا فاقد هر گونه تزئینی است . ولی در داخل تزئینات آجری و نقاشی مشاهده میشود در دیواره زیر کنبد کتیبه زیبایی بخط کوفی آجر کاری شده است .

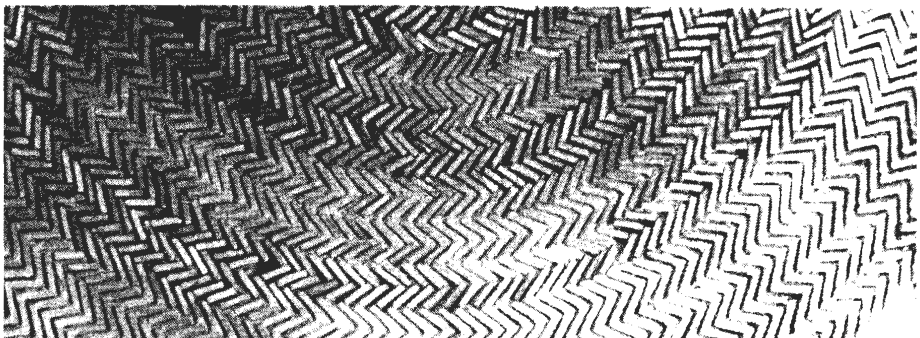
مناره در فاصله چند متری کنبد واقع شده . این مناره به شیوه آجرهای مضاعف ساخته شده است . در اطراف این مقبره و مناره آثار آبادی بزرگی نمایان است که احتیاج به پیکردی و بررسی بیشتر دارد . اهمیت این بنا از آنجهت است که شاید یکانه اثر معماری دوره غزنوی در خاک کنونی ایران‌باشد .

* * *

۱ ــ مجله هنرومردم شماره ۱۷۹ مقاله‌آقای‌دکترمهدی‌غروی ۲ ــ همان مجله

مقبره و مناره ارسلان جاذب

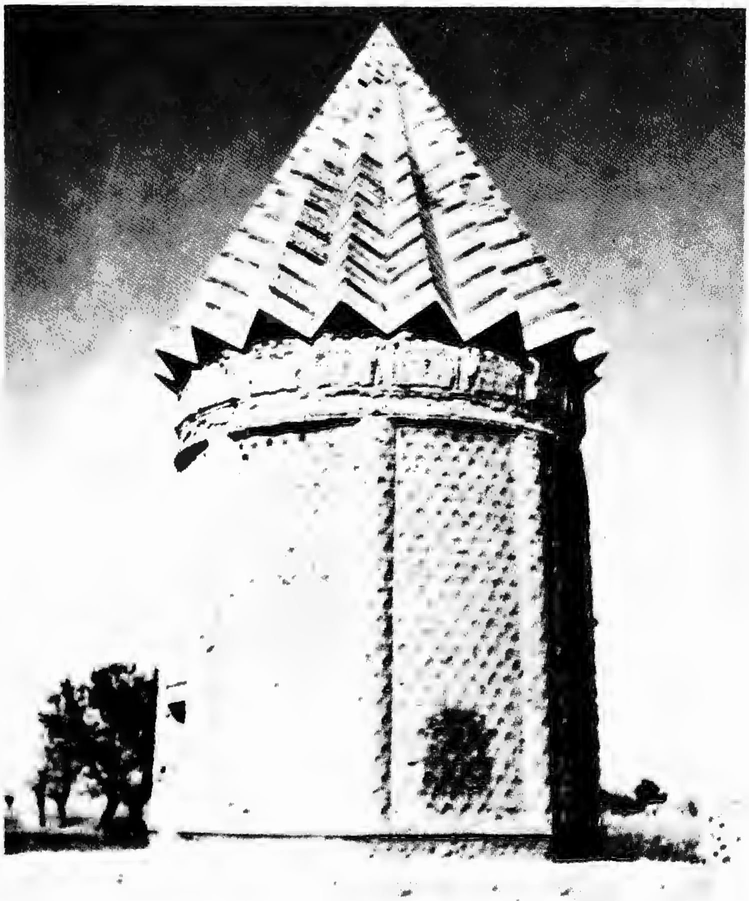

قسمتی از تزئینات آجر کاری داخل مقبره ارسلان جاذب

۱۹ ــ برج اخنجان : ثبت تاریخی ۳۴۱

برج‌یا میل اخنجان در فاصله ۲۲ کیلومتری شمال مشهد واقع شده و به اعتقاد اهالی محل مقبره گوهر تاج خواهر گوهر شاد آغا تیموری است .

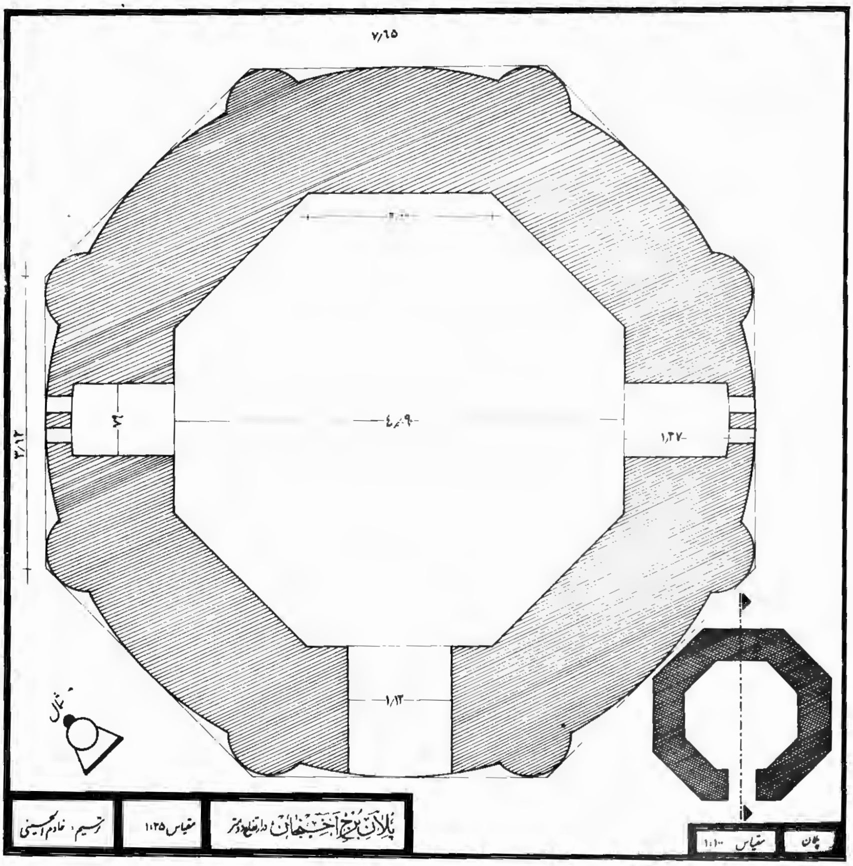
نمای خارجی این برج آجری هشت ضلعی است و دارای گنبدی مخروطی شکل بصورت ترک ترک از نوع گنبدهای رک است . آجرکاری آن بسیار هنرمندانه و به اشکال گوناگون هندسی‌است . این برج دارای سه در ورودی است ارتفاع آن

نمایی از برج اخنجان

حدود ۱۴ متر و در داخل سنگ قبری به طول ۱۱۰ و عرض ۵۰ و ارتفاع ۴۰ سانتیمتر وجود دارد که با خط ثلث و نسخ نقر شده ولی خواندن آن میسر نیست در حاشیه زیر سقف محل کتیبه‌ای که احتمالا بر روی کاشی نوشته بوده باقی است ولی‌اکنون این کتیبه و در نتیجه کاشیها از بین رفته است .

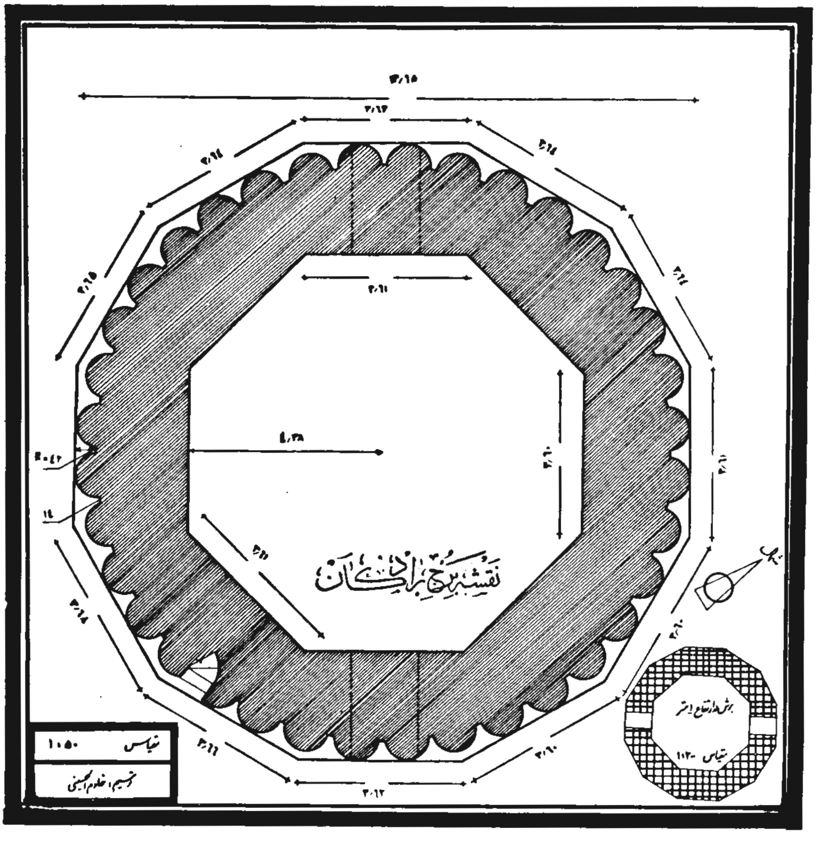
رویهمرفته برج اخنجان یکی از بناهای قرن نهم هجری‌قمری‌است‌ولی‌اطلاعات چندانی در مورد چگونگی و تاریخ دقیق آن در دست نیست .

۲۰ــ برج رادکان ثبت تاریخی ۱۴۶

برج رادکان در فاصله ۳ کیلومتری قریه رادکان ۸۵ کیلومتری غرب مشهد واقع است (این برج به ظن قوی مقبره یکی از سلاطین یا رجال بزرک‌دوره سلجوقی بوده است وسوای این حدسها زده‌اند که هیچیک را ماءخذ علمی نیست (۱) . .) هرتسفلد مستشرق آلمانی در بخش آثار ایران می‌نویسد که میل رادکان مقبره یکی از حکام مغول خراسان بوده است .

ولی بطوریکه از سبک و فرم بنا پیداست این برج متعلق به دوره سلحوقی و قرن ششم‌هجری‌است . ارتفاع برج ۲۵ متر و قطر خارجی ۲۰ متر و قطر داخلی ۱۴ متر است .

۱ــ مطلع الشمس جلد اول ص ۱۷۳

نمای داخلی بنا بصورت هشت ضلعی از خارج تا ارتفاع ۲/۵ متر بصورت ۱۲ ضلعی و از آن قسمت به بالا تا زیر گنبد مخروطی بصورت ۳۶ ترک است که هر ترک بصورت نیم ستونی ادامه دارد . در حد فاصل بین گنبد مخروطی و بدنه بنا کتیبه‌ای آجری نصب شده که قسمتهای زیادی از آن ریخته است و قابل خواندن نیست یکی از دو در ورودی برج به آثاری از ویرانه‌های بنا باز می‌شود که گویا مسجد جامع شهر بوده و فعلاً اثری از آن نیست . برج رادکان در سالهای اخیر مورد مرمت قرار گرفته است .

نمای کلی برج رادکان

۲۱ ــ رباط شرف : ثبت تاریخی ۳۵۹

رباط شرف در فاصله ۱۵۰ کیلومتری مشهد و ۵ کیلومتری جنوب جاده سرخس در نزدیکی دهکده شورلق واقع است .

بنظر میرسد که محل مزبور بدترین محلی بوده است که در دنیا برای سکونت اختیار شده ولیکن در زمان قدیم جاده (نیشابور ــ مرو) که جاده معظم خراسان بوده از همین محل می‌گذشته است (۱)

ساختمان عظیم آن در عداد مهمترین ابنیه تاریخی خراسان بشمار میرود . آندره کدار در کتاب آثار ایران تاریخ بنای رباط را اوایل دوره سلجوقی ذکر میکند (۲) و در کتیبه‌ای که در زیر پایه زیر طاق ایوان اصلی نصب است حاکی است که در زمان سلطان سنجر تعمیر اساسی شده و ملحقاتی به آن اضافه شده . در کتیبه ایوان شمالی تاریخ ۵۴۹ هجری قمری ثبت شده‌است . این رباط دارای دو محوطه است که در هریک چهار ایوان بصورت + ساخته شده و در اطراف این محوطه‌ها حجرات متعددی است که محل اقامت کاروانان بوده است .

محوطه اولی اختصاص به مسافران عادی و کم بضاعت داشته و دارای چند اطاق یا حجره و ساباط و دهلیز بوده و صحن دوم دارای رواقها و حجره‌ها ووسایل‌آسایش بیشتری بوده و احتمالا "برای استراحت و پذیرایی سلاطین و رجال عالی مقام اختصاص داشته است . (۳) شرح جزئیات و تزئینات و تاریخچه این بنا ی عظیم در این مختصر نمی‌گنجد فقط اشاره مینماید که از نظر تزئینات آجری و گچبری و فرم ساختمان و تاریخ بنا رباط شرف یکی از زیباترین و با شکوه‌ترین رباطهایی است که از قرن ششم تا بحال باقی است (شاید منحصر بفرد (۱) ؟ .

---

۱ ــ مقاله رباط شرف در مجله آستانقدس شماره ۲و۳ دوره هفتم به نقل از کتاب آثار ایران ترجمه ابراهیم شکورزاده . ۲ ــ همان مجله ص ۷۰

۳ ــ مقاله رباط شرف مجله آستانقدس شماره ۱ دوره هشتم

نمای داخلی بنا بصورت هشت ضلعی و از خارج تا ارتفاع ۲/۵ متر بصورت ۱۲ ضلعی و از آن قسمت به بالا تا زیر گنبد مخروطی بصورت ۳۶ ترک است که هر ترک بصورت نیم ستونی ادامه دارد . در حد فاصل بین گنبد مخروطی و بدنه بنا کتیبه‌ای آجری نصب شده که قسمتهای زیادی از آن ریخته است و قابل خواندن نیست یکی از دو در ورودی برج به آثاری از ویرانه‌های بنا باز میشود که گویا مسجد جامع شهر بوده و فعلا اثری از آن نیست . برج رادکان در سالهای اخیر مورد مرمت قرار گرفته است .

نمای کلی برج رادکان

۲۱ ـ رباط شرف : ثبت تاریخی ۳۵۹

رباط شرف در فاصله ۱۵۰ کیلومتری مشهد و ۵ کیلومتری جنوب جاده سرخس در نزدیکی دهکده شورلق واقع است .
بنظر میرسد که محل مزبور بدترین محلی بوده است که در دنیا برای سکونت اختیار شده ولیکن در زمان قدیم جاده (نیشابور ـ مرو) که جاده معظم خراسان بوده از همین محل می‌گذشته است (۱)

ساختمان عظیم آن در عداد مهمترین ابنیه تاریخی خراسان بشمار میرود . آندره گدار در کتاب آثار ایران تاریخ بنای رباط را اوایل دوره سلجوقی ذکر میکند (۲) و در کتیبه‌ای که در زیر پایه زیر طاق ایوان اصلی نصب است حاکی است که در زمان سلطان سنجر تعمیر اساسی شده و ملحقاتی به آن اضافه شده . در کتیبه ایوان شمالی تاریخ ۵۴۹ هجری قمری ثبت شده‌است . این رباط دارای دو محوطه است که در هریک چهار ایوان بصورت + ساخته شده و در اطراف این محوطه‌ها حجرات متعددی است که محل اقامت کاروانان بوده است .

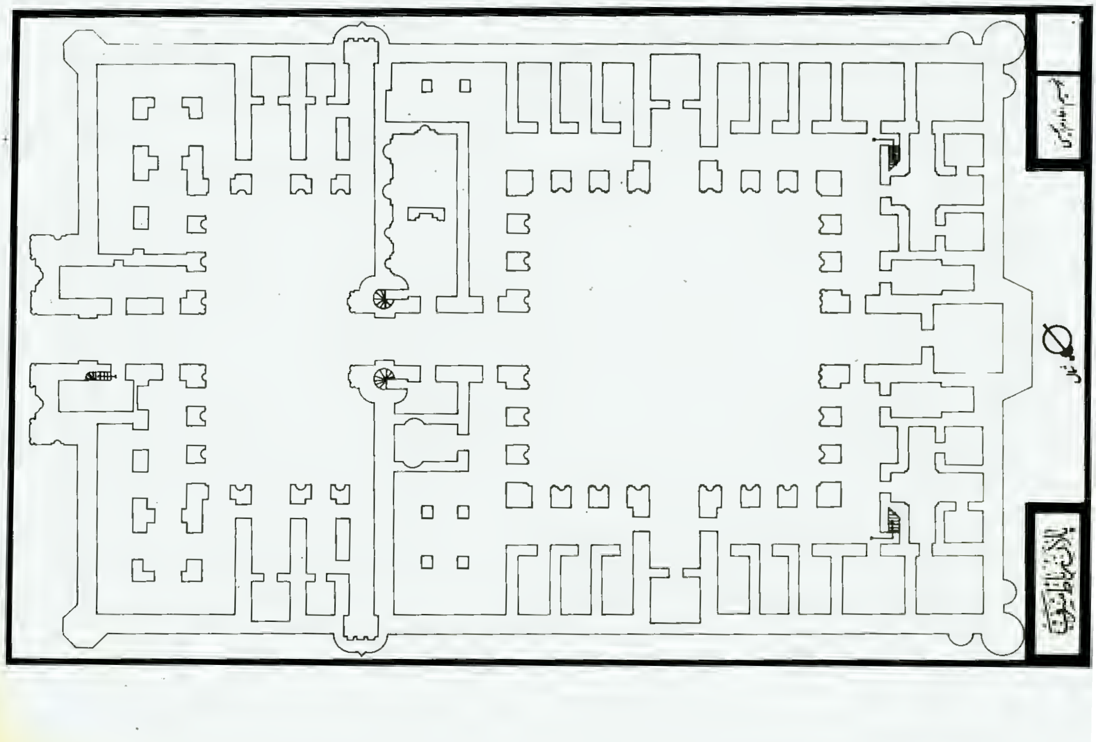
محوطه اولی اختصاص به مسافران عادی و کم بضاعت داشته و دارای چند اطاق یا حجره و ساباط و دهلیز بوده و صحن دوم دارای رواقها و حجره‌ها ووسایل‌آسایش بیشتری بوده و احتمالا "برای استراحت و پذیرایی سلاطین و رجال عالی مقام اختصاص داشته است . (۳) شرح جزئیات و تزئینات و تاریخچه این بنا ی عظیم در این مختصر نمی‌گنجد فقط اشاره مینماید که از نظر تزئینات آجری و گچبری و فرم ساختمان و تاریخ بنا رباط شرف یکی از زیباترین و با شکوه‌ترین رباطهایی است که از قرن ششم تا بحال باقی است (شاید منحصر بفرد (۱) ؟ .

---

۱ ـ مقاله رباط شرف در مجله آستانقدس شماره ۲و۳ دوره هفتم به نقل از کتاب آثار ایران ترجمه ابراهیم شکورزاده . ۲ ـ همان مجله ص ۷۰
۳ ـ مقاله رباط شرف مجله آستانقدس شماره ۱ دوره هشتم

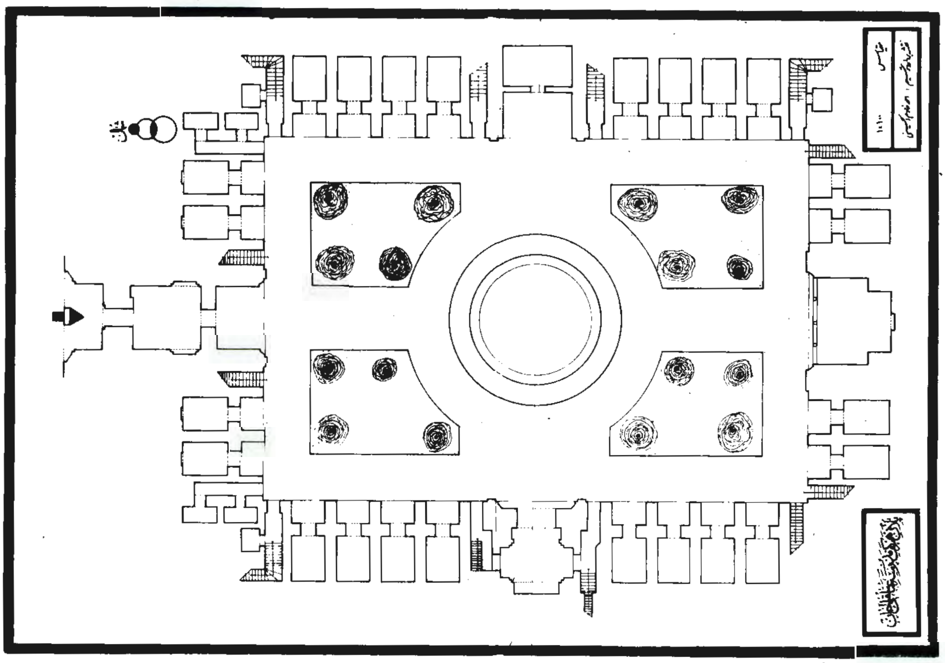
محراب مجد رباط شرف

۲۲ ـ مدرسه عباسقلیخان :

ثبت تاریخی : در جریان است

بانی این مدرسه عباسقلیخان بیگلر بیگی خراسان بوده که نام وی در فرمان شاه سلیمان در پیشانی سر در ورودی ذکر شده است . مدرسه عباسقلیخان در حاشیه جنوبی خیابان صفلی (خیابان صفوی) مشهد واقع شده است . مطابق کتیبه سر در مدرسه تاریخ بنای آن سال ۱۰۷۷ هجری قمری است . بنای مدرسه دو طبقه و تماما" با آجر ساخته شده چهار ایوان در چهار ضلع بنا و تعداد ۱۰۴ حجره در اطراف ایوانهای مذکور جهت سکونت طلاب بنا گردیده است در جلو حجره‌ها رواقهایی نیز تعبیه شده از ایوان غربی فعلا بعنوان مدرس استفاده میشود . این مدرسه هم اکنون مورد استفاده است و تعدادی طلاب علوم دینی در آن به تحصیل مشغولند . از تزئینات مدرسه عباسقلیخان کتیبه کاشی ایوان جنوبی و کاشیکاری نمای ظاهری ، مقرنس کاری سر در ورودی و راهرو اصلی و سایر کتیبه‌های آنرا میتوان نام برد .

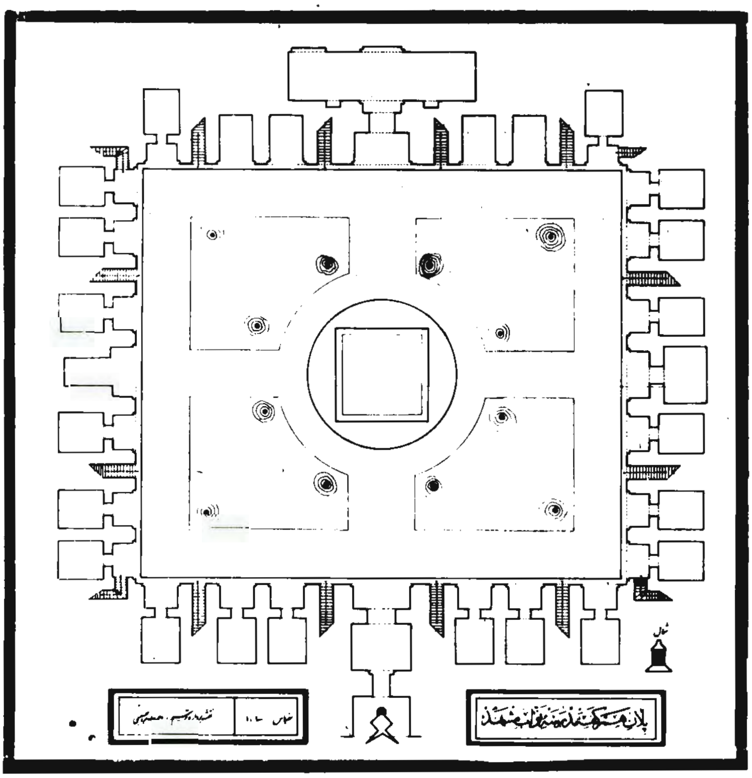

نمایی از ایوان غربی مدرسه عباسقلیخان

۲۳ ـ مدرسه نواب :

مدرسه صالحیه نواب در ضلع شمالی خیابان علیا (خیابان نادری کنونی) مشهد واقع شده است . این مدرسه مطابق کتیبه‌سر در آن در زمان شاه سلیمان صفوی سال ۱۰۸۶ هجری قمری ساخته شده است . بنای مدرسه نواب در دوطبقه و با آجر ساخته شده و جمعا " دارای ۸۴ حجره برای سکونت طلاب میباشد که هم اکنون نیز مورد استفاده است . درب ورودی بنادر ضلع جنوبی آن واقع شده و بعد از یک راهرو به صحن مدرسه واردمیشود . کتابخانه مدرسه در اتاق بالای راهرو ورودی است و در مقابل ورودی مسجد و مدرس آن واقع شده است . واقف مدرسه مطابق کتیبه سر در ابوصالح الرضوی از اجله اشراف و اعیان و سادات عظام مشهد است که ملقب به نواب بوده و بهمین خاطر نام این بنا به صالحیه نواب شهرت یافته است . تزئینات این بنا را کاشیکاریهای مختصر و کتیبه سر در آن که با خط ثلث زیبا نوشته شده است تشکیل میدهد .

خواجه ربیع

آرامگاه با شکوه خواجه‌ربیع در ۴ کیلومتری شمال مشهد واقع است و زیارتگاه زواری است که برای زیارت حرم مطهر حضرت رضا (ع) بمشهد مشرف میشوند .

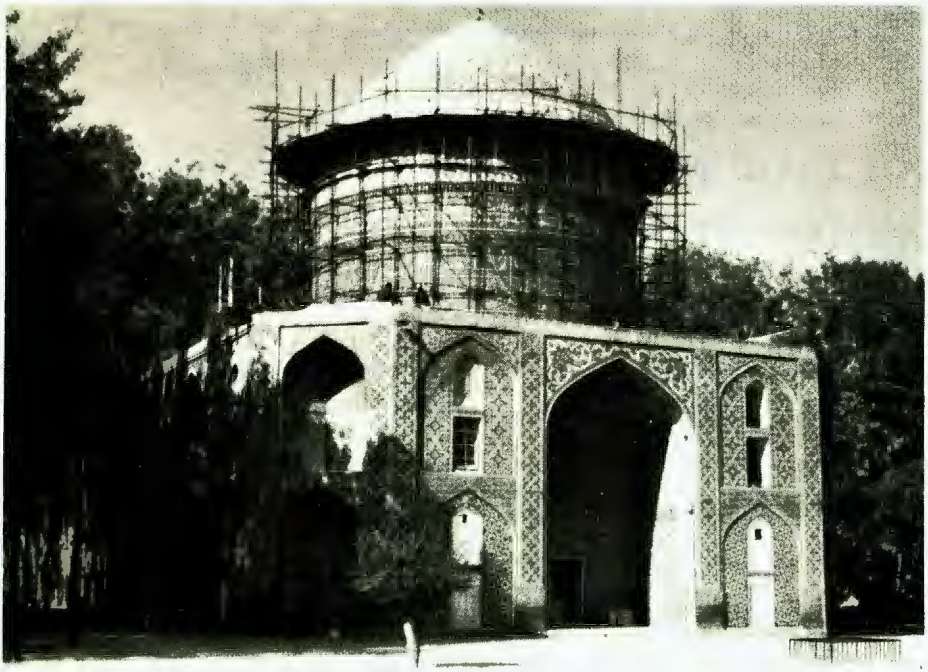
از خواجه‌ربیع بنام ربیع‌بن خشیم در تاریخ یادشده و یکی از هشت تن زهاد نامی تاریخ اسلام بشمار میرود (۱) . در کتاب راهنمای خراسان متذکر میشود که خواجه ربیع تربیت یافته و دوست صمیمی ابن مسعود صحابی بسیار مشهورپیغمبر است دراین کتاب نیز در مورد زندگی وی سخن آمده و میگوید : شیخ بهائی درنامه‌ای که‌به شاه عباس صفوی مینویسد وی رااز شورشیان علیه رژیم عثمان خلیفه سوم شمرده است در اوایل حکومت حضرت علی درری حکومت داشته و در جنگ صفین با چهارهزار سپاهی ایرانی علیه معاویه به کمک علی (ع) شتافت .

دراین زمان که در شمال ایران طغیانهایی علیه حکومت اسلامی برپا شده بود حضرت امیر وی را بحکومت قزوین منصوب کرد . هنگامیکه لشکر اسلامی خراسان بجهاد کفار میرفت خواجه‌ربیع که‌درآن میان بود در طوس وفات کرد و در همین نقطه دفن شد سال مرگ وی را سال ۶۱ و ۶۳ هجری نوشته‌اند .

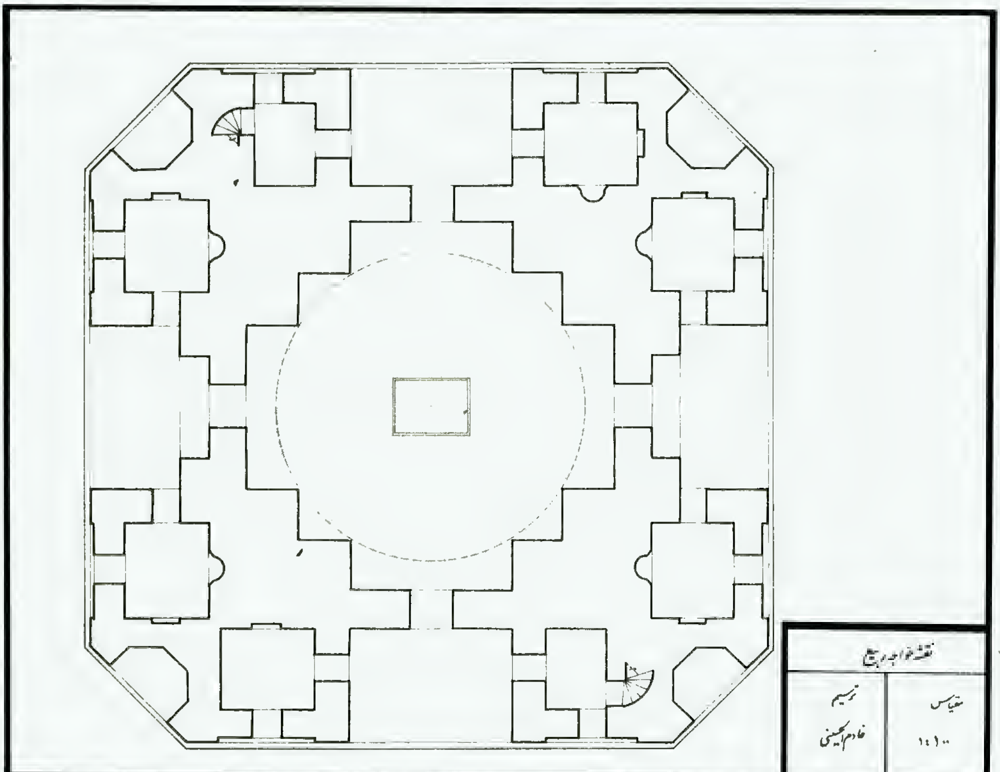
در دوره صفوی بدستور شاه عباس کبیر این آرامگاه باشکوه بر مدفن خواجه ربیع ساخته شده بنای اصلی بصورت هشت ضلعی است با منظره زیبا و گنبد بلند دوپوشه که با کاشی پوشیده شده و در وسط باغ بزرگی قرار دارد . ارتفاع گنبد تا صحن بقعه ۱۸ متر است در داخل بقعه دو کتیبه بخط علیرضای عباسی نمایان است که یکی به تاریخ ۱۰۲۶ هجری و دیگری که برروی‌سنگ‌نقراست تاریخ ۱۰۳۱ هجری را نشان میدهد . این بنا از آثار ارزنده دوره صفوی است

---

۱ ــ راهنمای خراسان ص ۱۴۲ .

نمای کلی بقعه خواجه ربیع

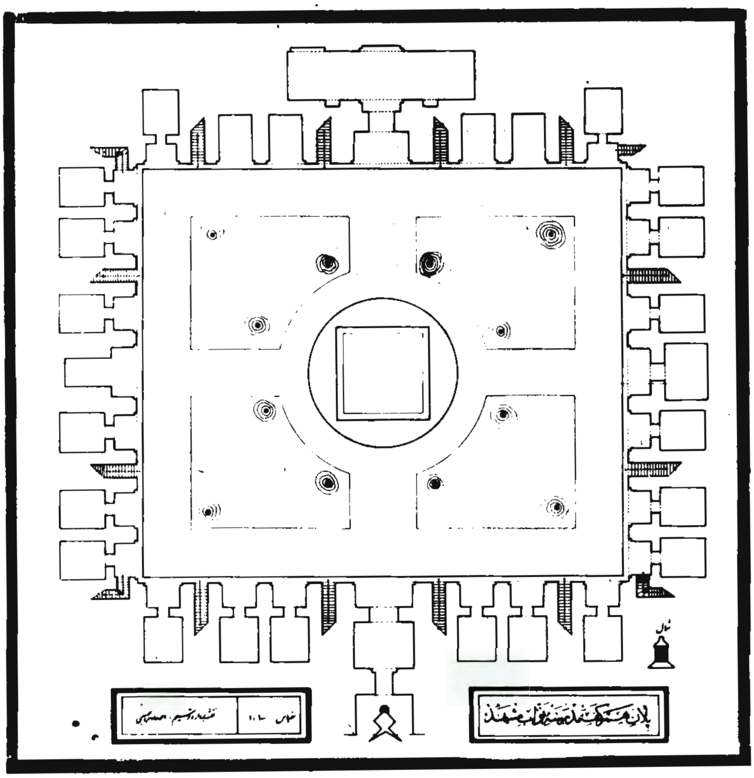

نمایی از ایوان غربی مدرسه عباسقلیخان

۲۳ ـ مدرسه نواب :

مدرسه صالحیه نواب در ضلع شمالی خیابان علیا (خیابان نادری کنونی) مشهد واقع شده است . این مدرسه مطابق کتیبه‌سر در آن در زمان شاه سلیمان صفوی سال ۱۰۸۶ هجری قمری ساخته شده است . بنای مدرسه نواب در دوطبقه و با آجر ساخته شده و جمعا" دارای ۸۴ حجره برای سکونت طلاب میباشد که هم اکنون نیز مورد استفاده است . درب ورودی بنادر ضلع جنوبی آن واقع شده و بعد از یک راهرو به صحن مدرسه واردمیشود . کتابخانه مدرسه در اتاق بالای راهرو ورودی است و در مقابل ورودی مسجد و مدرس آن واقع شده است . واقف مدرسه مطابق کتیبه سر در ابوصالح الرضوی از اجله اشراف و اعیان و سادات عظام مشهد است که ملقب به نواب بوده و بهمین خاطر نام این بنا به صالحیه نواب شهرت یافته است . تزئینات این بنا را کاشیکاریهای مختصر و کتیبه سر در آن که با خط ثلث زیبا نوشته شده است تشکیل میدهد .

خواجه ربیع

آرامگاه با شکوه خواجه‌ربیع در ۴ کیلومتری شمال مشهد واقع است و زیارتگاه زواری است که برای زیارت حرم مطهر حضرت رضا (ع) بمشهد مشرف میشوند .

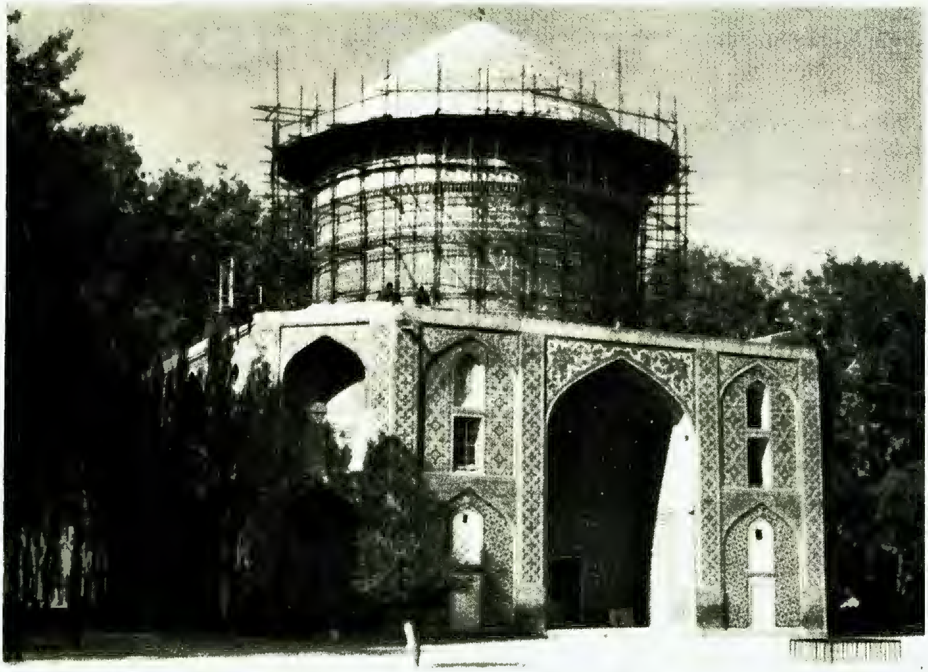
از خواجه‌ربیع بنام ربیع‌بن خثیم در تاریخ یادشده و یکی از هشت تن زهاد نامی تاریخ اسلام بشمار میرود (۱) . در کتاب راهنمای خراسان متذکر میشود که خواجه ربیع تربیت یافته و دوست صمیمی ابن مسعود صحابی بسیار مشهورپیغمبر است دراین کتاب نیز در مورد زندگی وی سخن آمده و میگوید : شیخ بهائی درنامه‌ای که‌به شاه عباس صفوی مینویسد وی رااز شورشیان علیه رژیم عثمان خلیفه سوم شمرده است در اوایل حکومت حضرت علی درری حکومت داشته و در جنگ صفین با چهارهزار سپاهی ایرانی علیه معاویه به کمک علی (ع) شتافت .

دراین زمان که در شمال ایران طغیانهایی علیه حکومت اسلامی برپا شده بود حضرت امیر وی را بحکومت قزوین منصوب کرد . هنگامیکه لشکر اسلامی خراسان بجهاد کفار میرفت خواجه‌ربیع که‌درآن میان بود در طوس وفات کرد و در همین نقطه دفن شد سال مرگ وی را سال ۶۱ و ۶۳ هجری نوشته‌اند .

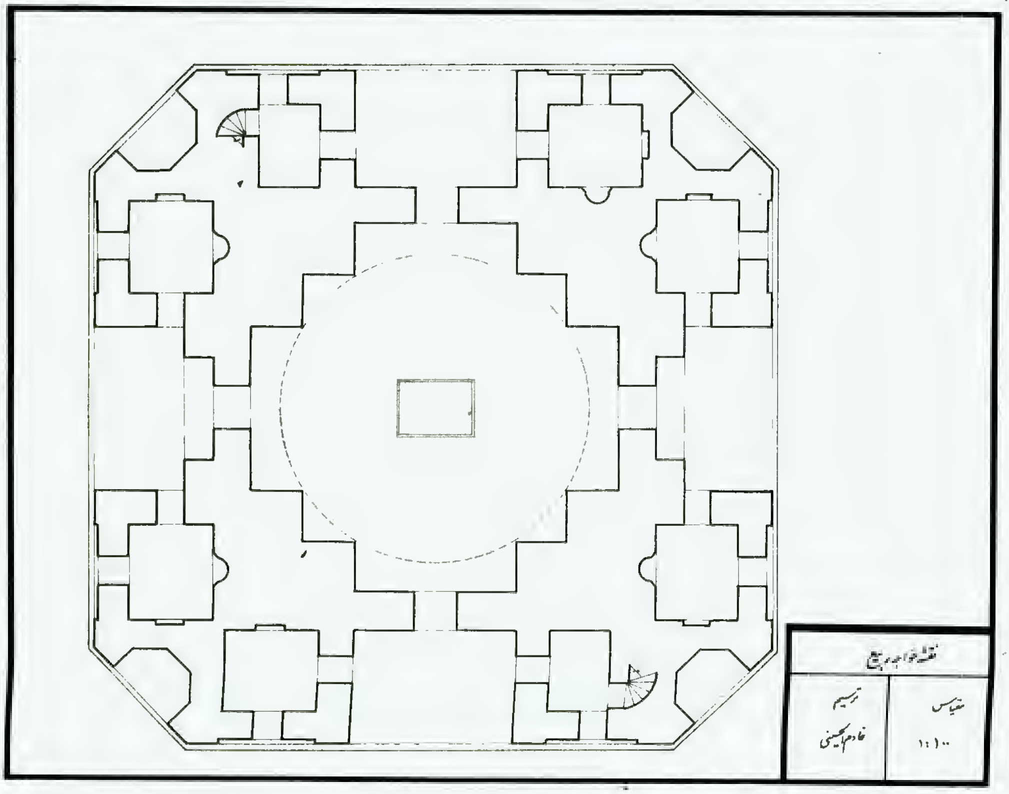
در دوره صفوی بدستور شاه عباس کبیر این آرامگاه باشکوه بر مدفن خواجه ربیع ساخته شده بنای اصلی بصورت هشت ضلعی است با منظره زیبا و گنبد بلند دوپوشه که با کاشی پوشیده شده و در وسط باغ بزرگی قرار دارد . ارتفاع گنبد تا صحن بقعه ۱۸ متر است در داخل بقعه دو کتیبه بخط علیرضای عباسی نمایان است که یکی به تاریخ ۱۰۲۶ هجری و دیگری که برروی‌سنگ‌نقراست تاریخ ۱۰۳۱ هجری را نشان میدهد . این بنا از آثار ارزنده دوره صفوی است

---

۱ ــ راهنمای خراسان ص ۱۴۲ .

نمای کلی بقعه خواجه ربیع

کلات نادری .

حصار کلات که در فاصله ۱۸۰ کیلومتری شمال مشهد واقع شده بصورت دره‌ای است که‌توسط دورشته‌کوه‌مرتفع محاصره‌گردیده‌ودارای‌طول‌وعرض‌تقریبی ۳۵و۱۰ کیلومتر است این حصار بوجود آورنده دژی مستحکم با دیوارهای طبیعی و غیر قابل نفوذ میباشد . حصار کلات دارای ، پنج دربند (راه عبور) بنامهای دربند ارغونشاه ــ نفتــه ــ کشتانه ــ چوّب بست ــ و دهچه میباشد که همگی دارای برج و بارو و استحکامات نظامی بوده است . راه اصلی و ورودی فعلی کلات از مشهد و درگز دربند ارغونشاه است که شرح آن در صفحات بعد خواهد آمد . حصار کلات نه تنها در زمان نادر بلکه در دوره‌های پیش از وی نیز از نظر نظامی و سوق الجیشی مورد استفاده بوده است (۱) .

اهمیت این دژ طبیعی بقدری زیاد بوده کــه سیاحــان خارجی و اغلب نویسندگان و محققان داخلی که تحقیقاتشان ارتباطی به دوره افشاریه و یا شمال خراسان داشته در مورد این قلعه طبیعی قلم فرسائی کرده‌اند . دیوارهای طبیعی کلات در زمان نادر در بعضی نقاط که لازم بوده است بوسیله سنگ و ملاط ساروج و گچ استحکام یافته و آثار آن هنوز نمایان است . رود ژرف که از ارتفاعات جنوب کلات سرچشمه میگیرد ، وارد کلات شده پس از مشروب نمودن آن به خاک شوروی امتداد مییابد . در داخل حصار کلات آثاری مربوط به دوره نادر و قبل از آن وجود دارد که بشرح آنها میپردازد . پ

---

(۱) حکیم ابوالقاسم فردوسی در شاهنامه در فصل جنگ طوس و فرود از کلات نام برده که‌ازنظر تاریخی اهمیت این محل رامیرساند .اینک‌چندنمونه ازاین‌اشعار ذکرمیشود :

زیکسو بیابان بی آب و نــم — کلات ازدگر سو و راه چرم
براه کلات استآهنگشـــان — ندانم کجا اوفتد جنگشان
همانگه بیامد سپهدار طوس — براه کلات اندر آوردکوس
دلیران دژدار مردی هــزار — بسوی کلات اندر آمدسوار

باروی دربندارغونشاه:

در ابتدای ورود به دژ مستحکم کلات در محلی که از میان دو کوه فقط راه عبور رود ژرف میباشد در ارتفاع تقریبی ۱۵ متری آثاری از برج و بارو نمایان است . این بارو تا چند سال پیش وجود داشته که بر اثر فشار سیل و عدم توجه خراب شده است . این در بند و راه عبور بنام در بند ارغونشاه معروف است البته در اکثر کتب از این در بند بنام ارغوانشاه اسم برده شده که با توجه به نشانه‌های تاریخی نام صحیح آن ارغونشاه است و اصولا" در تاریخ گذشته شخصی بنام ارغوانشاه وجود نداشته است .

ارغون برادر زاده تکودار یکی از اعقاب چنگیز خان مغول بوده که بر ضد تکودار قیام نموده و پس از شکست از سپاه وی بقلعه کلات پناهنده شده و مدتها در آنجا متحصن بوده ، (۱) و احتمالا" استحکاماتی هم در آن محل ساخته است

در فاصله ده متری باروی دربند در سمت راست کتیبه‌ای در سطح کوه حجاری شده که ارتفاع آن از سطح زمین ۱۵ متر است . عرض کتیبه حدود ۱/۵ و طول آن ۲ متر است . متن کتیبه ۲۴ بیت شعر ترکی است و در مدح نادر گفته شده و شاعر آن گلبنی افشار است .

خط این کتیبه نستعلیق است و بعلت وجود آن در فضای آزاد و نفوذ برف و باران صدماتی بآن وارد شده است .

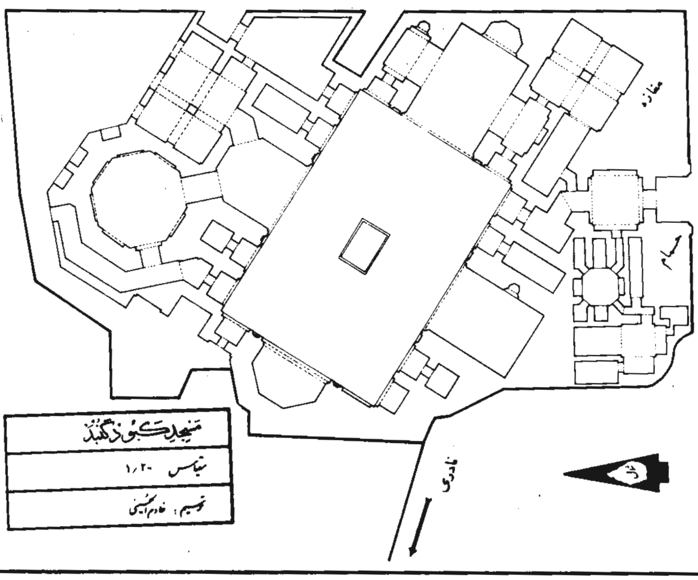
---

(۱) خطابه آقای مهدی بامداد :آثار تاریخی کلات وسرخس ص ۵

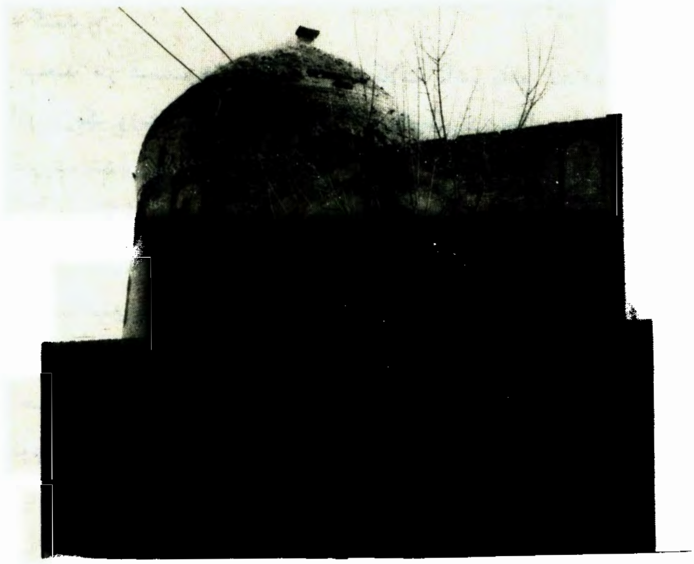
ثبت تاریخی ۶۶۱

مسجد کبود گنبد :

این مسجد در قسمت مشرق‌مرکز بخش کلات نادر واقع شده و بعلت وجود کاشیهای کبود رنگ و نفیس گنبد که قسمت اعظم آن در حال حاضر ریخته است باین نام معروف شده این مسجد دارای چهار ایوان است که از ایوان جنوب آن هم اکنون بمنظور گزاردن نماز استفاده میشود . گنبد کبود رنگ و بزرگ این مسجد در سمت چپ ایوان شرقی واقع شده و باحتمال قوی ساختمان مسجد بعد از بنای گنبد ساخته شده است صاحب کتاب نادر نامه نیز باین موضوع اشاره نموده و مینویسد (وچه تسمیه کبود گنبد آنست که گنبدی کاشی کاری که در کمر بند آن با خط و کاشی بسیار زیبائی یک سوره از قرآن نوشته شده و تاریخ بنای آن معلوم نیست و علت ساختمان آن که گویا مقبره یکی از بزرگانست نیز بدست نیامده و نادرشاه مسجدی جنب آن ساخته ...) (۱) از کاشیهای دوره قاجاریه که پایه‌های ایوانها را تزئین داده مشخص میشود که این مسجد در دوره قاجاریه تعمیر شده و بطوریکه در نادر نامه اشاره شده ، این تعمیرات توسط یلنگتوشخان جلایر فرزند فتحعلی خان جلایر در زمان فتحعلی شاه قاجار انجام گرفته است . یلنگتوشخان در زیر گنبد دفن شده و تاریخ سنگ قبر وی ۱۲۰۵ ه‍ ق است مسجد کبود گنبد در حال حاضر نیاز مبرمی به تعمیر دارد . پ

(۱) محمد حسین قدوسی :نادرنامه ص ۳۶

نمای ایوان و گنبد مسجد کبود گنبد

ثبت‌تاریخی ۶۶۳

آب انبارهای قریه خشت :

قریه خشت که در حدود ۷۰ خانوار جمعیت دارد در ۱۰ کیلومتری شمال کلات بر روی مرتفع ترین کوهها واقع است . وجه تسمیه خشت باین خاطر است که چون در خراسان به آجر خام و پخته خشت میگویند و خانه‌های اهالی خشت نیز تماما" با آجر ساخته شده باین نام معروف شده است . بطوریکه در محل مشهور است قبل از زمان نادر در این محل بعلت نبودن آب هیچگونه آبادی وجود نداشته و نادر بمنظور نگهداری جواهرات خود در این محل تاسیساتی ساخته و عده‌ای پاسدار را در آنجا سکنی داده است همچنین برای تامین آب این افراد به تعداد روزهای سال ۳۶۵ آب انبار در دره‌های مجاور بنا نموده که آب برف و باران توسط کانالهای ساخته شده باین آب انبارها هدایت میشده است . در حال حاضر بجز تعداد معدودی از این آب انبارها آنهم بصورت مخروبه باقی‌نمانده این آب انبارها با آجر و ملاط ساروج بنا گردیده که روی آنها با سیمان پوشیده شده است . در حال حاضر نیز این آبادی از نظر آب در مضیقه است و آب مصرفی اهالی از فاصله ۱۲ کیلومتری به نوبت توسط خود اهالی بوسیله مشک تامین میشود . پ .

ثبت تاریخی ۶۶۰

سد نادری یا سد شرق :

این بند در فاصله ۵ کیلومتری شرق کبود گنبد مرکز بخش کلات بر روی رودخانه ژرف ساخته شده است این سد در محلی بنام بند نادر معروف است و زمان ساخت آنرا نیز دوره نادری میدانند ولی باحتمال قریب به یقین این بند قبل از دوره مذکور ساخته شده و به اعتقاد آقای مهدی بامدار بنای سد مزبوطه به زمان سلاجقه و شاید زمان سلطان سنجر باشد نامبرده اضافه مینماید این بند بمنظور آبیاری صحرای ترکستان و آبادیهای مجاور آن که در آن زمان متعلق به ایران بوده ساخته شده است (۱) .

ارتفاع این بند حدود ۷۰ متر است که از سنگ و ساروج و آجر با استحکام زیاد بنا شده است . سه دهنه در فواصل مختلف بند تعبیه شده دو دهنه تحتانی که تقریبا " تا ارتفاع ۲۰ متری قرار گرفته‌اند برای کاهش فشار آب بوده و دهنه سوم که در قسمت فوقانی است بصورت پیچک بمنظور تقسیم آب تعبیه شده این سد در حال حاضر رو به ویرانی است و در صورت توجه و تعمیر میتواند تا حدودی مورد استفاده برای آبیاری منطقه باشد .

نمای پشت سد نادری

(۱) مهدی بامداد : آثار تاریخی کلات و سرخس ص ۲۱

ثبت‌تاریخی ۳۲۹

کاخ خورشید :

بنای کاخ خورشید بزرگترین و مجهزترین بنای دوره افشاریه در کلات نادری است این بنای هشت ضلعی در سه طبقه و به سبک بسیار جالبی ساخته شده است . دور تادور بنا را پله‌های سنگی تشکیل داده که از هشت ورودی از اضلاع بنا وارد اطاق اصلی میشود . قطر این بنا با پله‌ها ۳۴ متر است که چهار متر آنرا پله‌ها تشکیل میدهد .

ساختمان در وسط فضای وسیعی که احتمالا" در ابتدا باغ بزرگی بوده است قرار گرفته از مصالح اولیه این بنا آجر است که با ملاط ساروج اسکلت بنا را بوجود آورده و روی آن با سنگ نماکاری شده ، بطوریکه از فاصله دور شبیه بنایی از سنگ یک پارچه نمایان است . سنگ‌های نماکاری شده بطول و عرض ۱ × ۲ متر است بر روی سنگهای نمای خارجی و بخصوص طاقنماها گل و بوته و میوه‌های مختلف از جمله موز هندی حجاری شده و با توجه به طرز ساختمان میتوان گفت سبک بنا هندی است و باحتمال قوی معماران هندی این بنای عظیم را ساخته‌اند

در قسمتهای فوقانی چهار ایوان از هشت ایوان یاد شده محلی تعبیه شده که نشان میدهد این چهار ایوان دارای درهای ورودی بوده و بعنوان مدخل بنا از آنها استفاده میشده و احتمالا چهار ایوان دیگر بشکلی که مشخص نیست بسته بوده است .

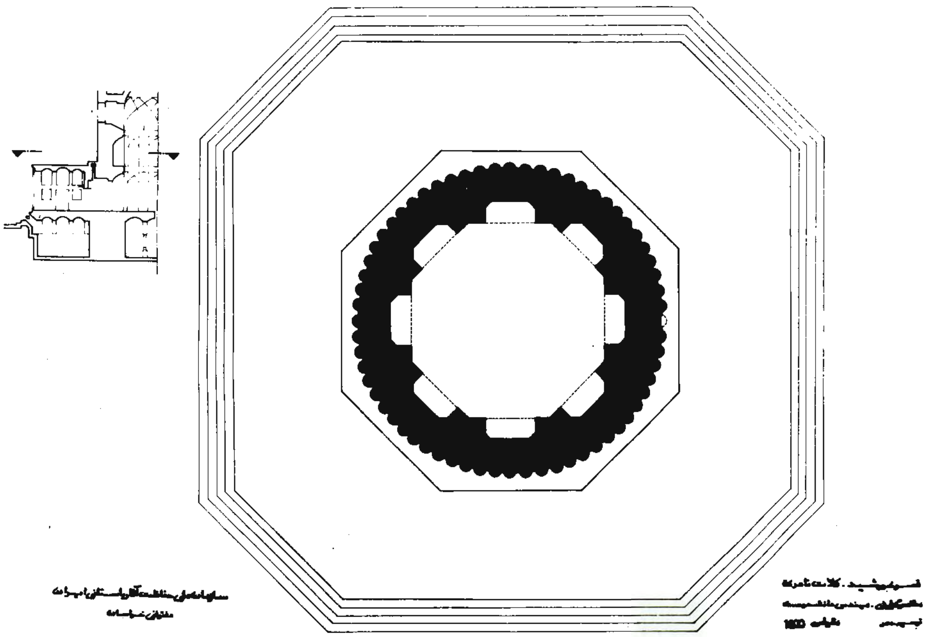
نمای کلی قصر خورشید

نمای داخلی این ایوان‌ها و سالن اصلی با نقاشیهای زیبا پوشیده شده و در قسمت فوقانی سالن آثار کتیبه‌ای که یک قسمت آن بازسازی شده و آیاتی از قرآن مجید در آن ذکر شده نمایان است .

بربالای بنای هشت ضلعی استوانه‌ای با قطر تقریبی ۹ متر که نمای خارجی آن با سنگهای خیاری شکل ساخته شده وجود دارد . ارتفاع تقریبی بنا از سطح زمین حدود ۲۵ متر است . در طبقه زیرین بنا اطاقهائی تاریک و بدون روزنه وجود داردو درمزکز این طبقه محوطه‌ای که چهار ستون حجاری شده سنگی سقف را نگهداری میکنند وجود دارد . در مورد اینکه این بنا برای آرامگاه ساخته شده و یا اینکه مسکونی بوده است نظریات گوناگونی مطرح است .

آقای مهدی بامداد که در این زمینه تحقیق نموده است این محل را مسکونی دانسته و میگوید : " طبقه زیرین برای خدمه و طبقه بالا برای سکونت شاه و شاهزادگان و حرمسرا اختصاص داشته ... " (۱)

در کتاب نادرنامه با دلایل مختلف ذکر شده که این محل را نادر برای آرامگاه ابدی خود ساخته است (۲) آثاری که فعلا" نمایان است نشان میدهد که نظریه اخیر در مورد اینکه این محل بمنظور آرامگاه‌ساخته شده صحیح‌تر باشد البته بایستی در اطراف این بنا بررسیهای بیشتری بعمل آورد .

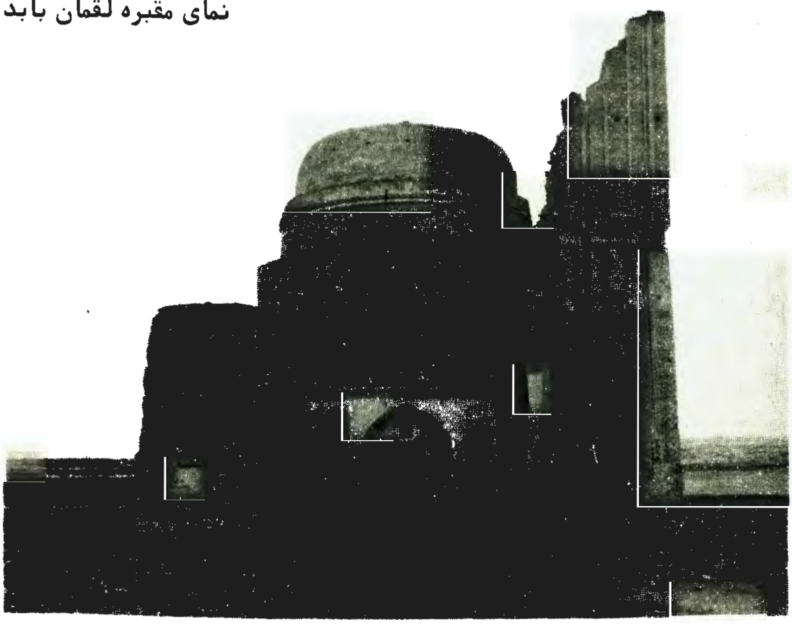
(۱) مهدی‌بامداد :آثارتاریخی‌کلات‌وسرخس ص ۱۲
(۲) محمدحسین‌قدوسی :نادرنامه‌ص ۴۴۹

ثبت تاریخی ۱۵۶

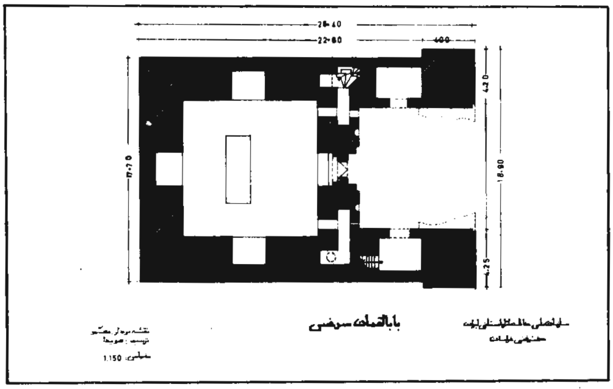
مقبره لقمان بابا :

بنای این آرامگاه در سه کیلومتری شمال سرخس واقع شده و مدفن شیخ لقمان سرخسی است که امروز به لقمان بابا معروف است . شیخ لقمان در قرن چهارم هجری میزیسته و با شیخ ابوسعید ابی الخیر و شیخ ابوالفضل سرخسی از عرفای مشهور آن زمان معاصر بوده است و در تذکره الاولیاء عطار نیشابوری از وی یاد شده است (۱) درگزارشی که محمد حسین مهندس به موید الدوله حاکم خراسان در زمان ناصرالدین شاه قاجار از مقبره شیخ لقمان ارائه داده اینچنین یاد شده است " مزار معروف به الق بابا قریب به شمال سرخس بفاصلهٔ نیم فرسخ پائین‌تر است و بنائی است مربع شکل و بسیار مستحکم با آجر و گچ ساخته شده مقبره یکی از مشایخ است که در سنه ۷۵۷ بنا شده قریب سه کرور آجر در این بنا بکار رفته است طوایف ترکمان نهایت عقیدت را بصاحب این مزار دارند (۲)

نمای مقبره لقمان بابد

(۱) مهدی‌بامداد :آثارباستانی‌کلات‌وسرخس ص ۳۲
(۲) سفرنامه‌رکن‌الدوله‌دربخش‌نمائی‌ازسرخس بکوشش‌محمدگلبن ص ۴۳

۱ـ۳۲ـ۱

این بنا شامل گنبد آجری و ایوانی بلند در ضلع شمالی و تزئینات آجر کاری و گچ بری است اصل بنای این مقبره باحتمال قوی مربوط به دوره سلجوقی میباشد و تزئینات آجر کاری پایه‌های اصلی بنا موید این مسئله است . احتمالا " در قرن هشتم هجری تعمیرات اساسی در آن صورت پذیرفته است چون در بالای سر در ورودی در داخل بنا کتیبه‌ای با خط نسخ وجود دارد که‌تاریخ ۷۵۷ هجری را نشان میدهد قسمت فوقانی ایوان اصلی بنا فرو ریخته و بقیه قسمتهای آن سالمتر است . نمای خارجی بنا در قسمت پایه‌های اصلی بصورت چهار ضلعی است که بر روی آن کثیر الاضلاعی بنا شده که فرم بنا را به دایره نزدیک نماید و بر روی کثیر الاضلاع گنبد که دارای دو پوشش است قرار گرفته این فرم از داخل بنا نیز کاملا مشخص شده است روشنایی نور این بنا را چهار نورگیر که در چهار ضلع پایه‌ازکثیرالاضلاع‌زیر گنبد قرار دارد تامین میشود . تزئینات آجر کاری در طاقنماهای داخلی و خارجی بنا به اشکال هندسی اهمیت آرامگاه و توجه عمیق سازنده را نشان میدهد .

در کاوشیهائی که بمنظور پیگردی در محوطه خارجی بنا بعمل آمده آثاری نمایان شده که مشخص میشود تاسیسات دیگری در اطراف آن نیز وجود داشته است . پ

ثبت‌تاریخی ۳/۱۲۶۳

رباط ماهی :

این بنا در ۶۶ کیلومتری شرق مشهد و با فاصله کمی از جاده مشهد به سرخس در کنار کشف رود واقع شده است . این رباط که در حال حاضر بصورت مخروبه درآمده روزگاری مسافران خسته را که از نیشابور و طوس راهی هرات بوده‌اند در خود جای میداده است. کلیه حجره‌ها و اطاقهای آن که با گچ و آجر ساخته شده فـــرو ریختــه و فقط قسمتی از سردر آن برپاست . محمد علی منشی که در سال ۱۲۹۹ هـ ـ ق بهمراه رکن الدوله حاکم خراسان برای دیدار از ناحیه سرخس به آن منطقه مسافرت کرده است درباره رباط ماهی مینویسد (رباط ماهی در آن سمت کشف رود و بنائی است عالی و محکم که با آجر و گچ ساخته شده ، سقف بیوتات آن اغلب خراب شده در کتیبه بالای سر درب کلماتی چند به خط کوفی با آجر مرتب نموده‌اند و همچنین در کتیبه پائین سر درب رباط و سر در ایوان بزرگ که در وسط سه ضلع داخلی رباط است کلماتی به خط کوفی از گچ بریده‌اند و چیزی از آنها خوانده نمیشود . . . . در میان عوام معروف است که این رباط را همشیرهٔ گوهرشاد ، آغابیگم که مسمات به ماهی بوده است ساخته و به اسم او نسبت یافته است) (۱) .

البته در مورد تاریخ بنای این رباط دقیقا" نمیتوان اظهار نظر نمود ولی بطوریکه شواهد نشان میدهد باحتمال قوی در دوره‌های قبل از تیموری بنا گردیده است . صاحب مطلع الشمس نیز از قول میرزا حسن زنوزی در ریاض الجنته روایتی را باینصورت نقل کرده است « مال وافری که سلطان محمود به فردوسی در صله شاهنامه فرستاده بود وقتی رسید که فردوسی وفات یافته بود دختری داشت آن مال قبول نکرد سلطان فرمود تا به آن مال بثواب روح فردوسی در راه طوس و سرخس رباطی ساختند نزدیک چاهه و آنرا رباط چاهه

---

(۱) سفرنامه رکن الدوله : محمد علی منشی ص ۶۲

خوانند و از رباط سنگ بست تا اینجا پنج فرسنگ است و این حال در اربع عشره و مائه (۴۱۰) بوده " (۲) . در اینجا منظوراز چاهه رودخانه است که همان کشف رود است بهرحال از نظر تاریخی باید قول مطلع الشمس صحیح تر باشد و روشن شدن دقیق تاریخ این بنا احتیاج به بررسی و کاوش در منطقه دارد .

نمای سردر رباط ماهی

(۲) مطلع الشمس جلداول ص۱۹۰

ثبت تاریخی ۳۱۷

مسجد جامع نیشابور :

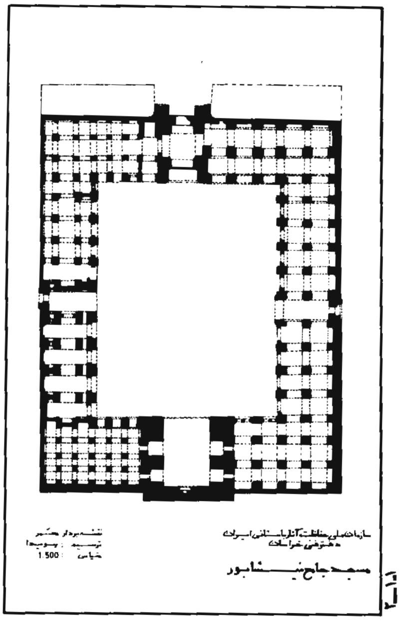
یگانه اثر از آثار باستانی شهر نوبنیاد نیشابور مسجد جامع آنجاست(۱) بانی این مسجد و تاریخ بنای آن در سنگ نوشته‌ای که اکنون بر پایه شبستانی در ضلع جنوبی مسجد نصب است طی پنج بیت شعر که بانی آنرا پهلوان علی ولدخاصی با یزید و زمان بنای مسجد را سال ۸۹۹ هجری یاد نموده است . مدفن بانی مسجد در زاویه شمال شرقی واقع است . مساحت کلی مسجد حدود ۷۰۵۰ متر مربع است که متجاوز از ۴۵۹۰ متر مربع آن زیر بنا و بقیه صحن مسجد را تشکیل میدهد مسجد جامع نیشابور در شمار مساجد چهار ایوانی است که از سه ایوان‌شمال ، مشرق و مغرب دارای دربهای بزرگ ورودی است . ایوان جنوبی بزرگترین و زیباترین ایوان مسجد است که ۱۹/۵ متر ارتفاع آن است و از آن بعنوان شبستان تابستانی استفاده میشود .

این ایوان دارای دو گلدسته یا مناره بود که در سالهای اخیر بخاطر جلوگیری از خطرات احتمالی توسط اوقاف نیشابور برداشته شده است .

نمای ایوان جنوبی مسجد جامع نیشابور

(۱) عبدالحمید مولوی : آثار باستانی خراسان ص ۲۰۰

در چهار ضلع مسجد شبستانهای بزرگ با ستونهای مستحکم آجری و سقفهای ضربی ساخته شده که در صورت توجه سالهای سال میتواند جایگاه نماز مسلمین باشد و خطر تخریب را بخود نپذیرد . بر بالای محراب ایوان جنوبی جامع نیشابور بر روی سنگ اشعاری نقش شده که حاکی از تعمیر مسجد توسط عباسقلیخان بیات حاکم نیشابور (۲) بسال ۱۱۹۵ هجری میباشد . در دو طرف ایوان شمالی دو سنگ نوشته از زمان شاه عباس صفوی بتاریخ ۱۰۲۱ هـ ق نصب است که حاکی از ، بخشش و تخفیف مالیات اهالی و جلوگیری از مزاحمت سپاهیان بر مردم عامی است از مصالح عمده مورد استفاده در این مسجد آجر است که با اشکال بسیار زیبنده و فرم بخصوصی در ایوان جنوبی بکار رفته است دو ایوان شمالی و جنوبی دارای آجر کاری و طاقهای زیبا میباشد و شاید تنها قسمتهائی از مسجد است که سبک اولیه خود را حفظ کرده و تا کنون در آنها تعمیری صورت نگرفته است و بقیه بنا بخصوص در نمای خارجی شبستانها تعمیراتی انجام پذیرفته است .

(۲) فریدون گرایلی : نیشابور شهر فیروزه ص ۳۱۶

ثبت‌تاریخی ۱۱۷۵/۱۲

آرامگاه حکیم عمرخیام :

آرامگاه فیلسوف واقع بین و سترگ اندیش خیمه نشین دیار افتخار خیز ادب ایران خیام در شرق آرامگاه دوامامزاده محمد محروق و ابراهیم قرار داشته است (۱) این محل طی سالیان متمادی از یادها رفته و شاید اگر وجود آرامگاه امامزاده محمد محروق نبود قبر خیام نیز بطور کلی محوونابود شده بود در سال ۱۳۱۳ شمسی همزمان با برگزاری هزاره فردوسی ستون سنگی سفیدی بر خاک وی بنا گردید و سپس در سال ۱۳۴۱ از طرف انجمن آثار ملی در فاصله یکصد متری شمال امامزاده بنای امروزی بیاد بود این حکیم بزرگ ساخته شد . این بنای عظیم با استحکام زیاد از آهن و سنگ بصورت ، گنبدی رفیع باده پایه در روی زمین که پایه‌ها با اشکال هندسی و لوزیهای بزرگ و کوچک بیکدیگر متصل شده و گنبد را تشکیل میدهد ساخته شده.سبک این بنا مخلوطی است از ، سبک معماری شرق و غرب و شاید الهامی است از اندیشه خیام و نکات هندسی و ریاضی که خیام در این علوم مقامی والا داشته است . بر سطح داخلی پایه‌ها و داخل لوزیها چند رباعی از خیام با خطی خوش نقش است . بر سنگ آرامگاه وی در

آرامگاه حکیم عمر خیام نیشابوری

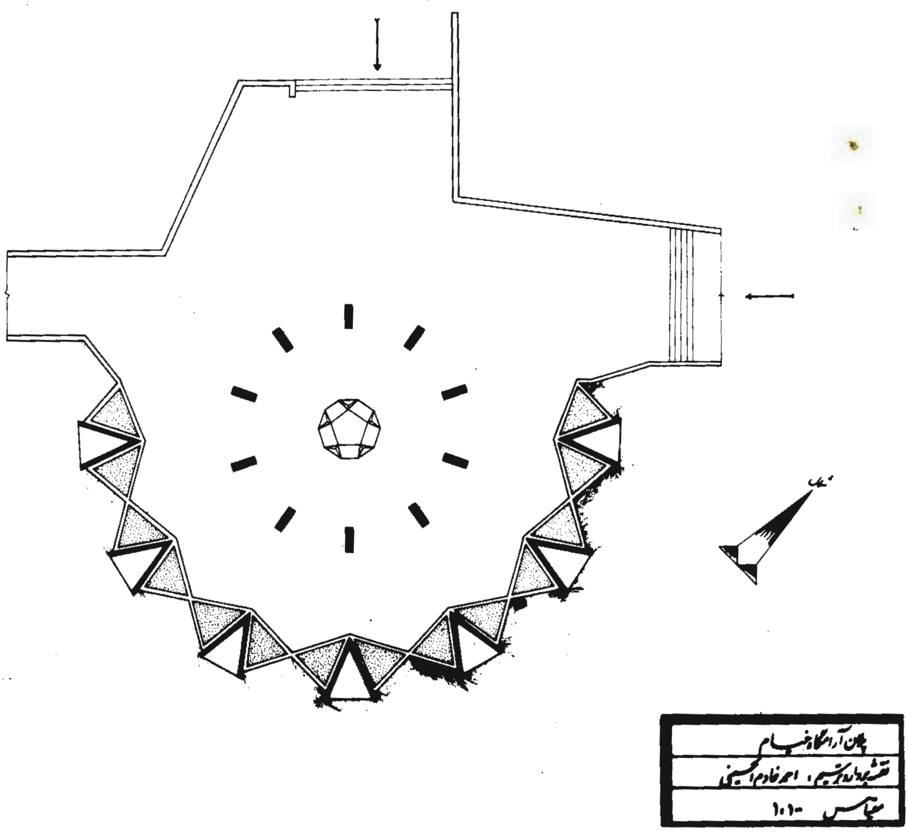
(۱) فریدون گرایلی : نیشابور شهر فیروزه ص ۳۳۶

زیر گنبد این عبارت نوشته شده است :

کل شیئ هالک الا وجهه

(حکیم ابولفتح عمربن خیام نیشابوری که پس از هفتاد و چند سال زندگانی در سال ۵۱۷ هـ ـ ق برحمت ایزدی پیوست) .

بر اطراف پایه‌های گنبد هرمهائی از سنگهای بزرگ و آبنماهای سنگی که داخل آنها ، کاشیکاری شده است زیبائی پر طراوتی را در باغ مصفای آرامگاه زنده میکند . در قسمت غرب آرامگاه مجموعه‌ای از کتابخانه و موزه و مهمانخانه وجود دارد که هم اکنون در اختیار انجمن آثار ملی است . پ

بقعه امامزاده محمد محروق : **ثبت‌تاریخی ۳۰۲**

این بقعه در ۵ کیلومتری مشرق نیشابور واقع شده و مدفن یکی از اولاد امیرالمومنین علی علیه السلام که کودکی کم سال و نامش محمد بن زیدبن علی ابن الحسین علیهم السلام است (۱) میباشد . احتمالا" و بمناسبت‌اینکه جسد وی سوزانده شده به محروق معروف شده است . در کتاب نیشابور شهر فیروزه از قول سید احمد یزدی اردکانی صاحب شجره الاولیاء آمده است که (. . . محمد نام مادرش ام ولد مسمابه عاتکه در نیشابور شهید شد و مقبره‌اش اینجاست‌و نبیره امام سجاد (ع) میباشد و به امامزاده محمد محروق معروف است . در سلسله نسب وی نوشته‌اند محمد بن‌الحسین بن زیدبن علی بن حسین بن علی ابن ابیطالب (ع) و آرامگاه وی در تلاجرد علیاست (۲)

این بقعه شامل گنبدی رفیع با کاشیهای لاجوردی و سبز و زرد و ایوانی بزرگ در ضلع شمالی چهار غرفه ، دو حرم ، یک مسجد وشش حجره است . ایوان بزرگ شمالی و غرفه‌های دو طرف آن دارای ، تزئینات کاشیکاری بصورت معرق و الوان است که کاشیهای غرفه‌ها جدیدا" نصب شده است . تزیینات ، ایوان بزرگ عبارت از کاشیهای زیر رنگی شش ضلعی در ازاره ایوان و شمسه

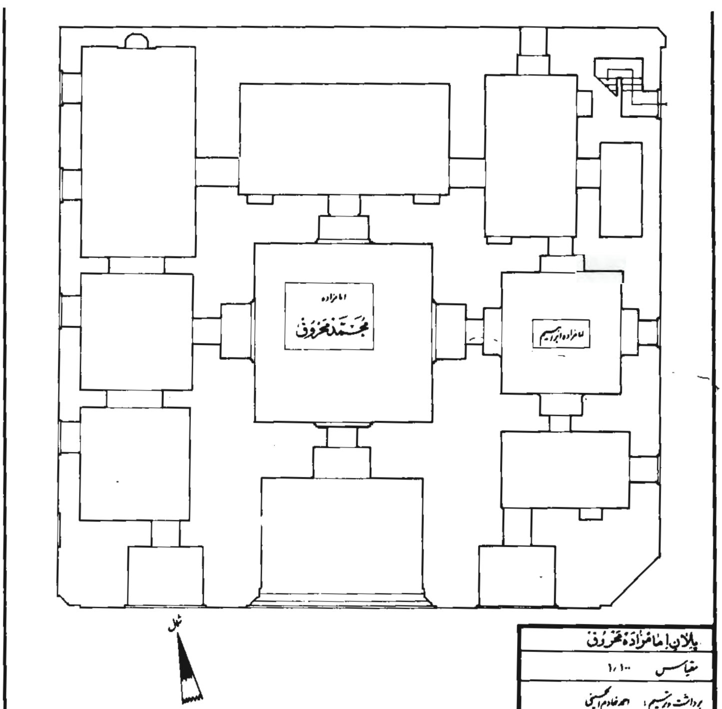

امامزاده محمد محروق

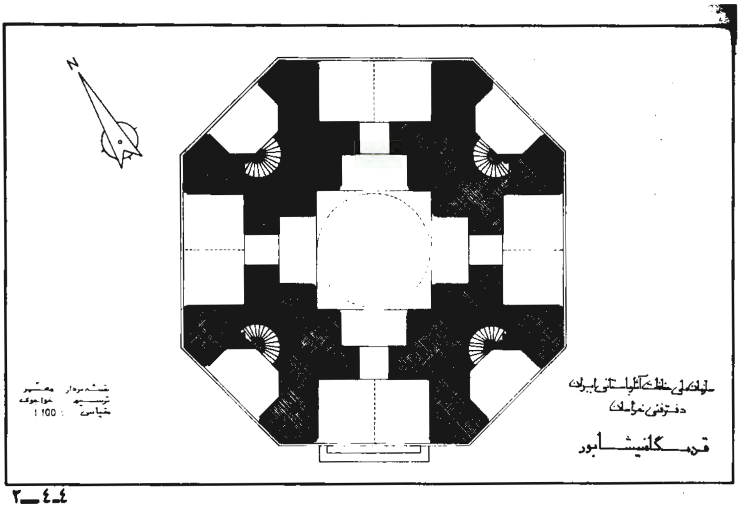
(۱) عبدالحمید مولوی : آثار باستانی خراسان ص ۲۹۲
(۲) فریدون گرایلی : نیشابور شهر فیروزه ص ۳۴۱

کاریهای بالای ازاره و کتیبه کمربندی و کاشیهای معرق بالای ایوان میباشد . در کتیبه ایوان که با خط ثلث در زمینه کاشی لاجوردی و زرد و سفید مزین است پس از آیة الکرسی نام شاه طهماسب صفوی را ذکر نموده که باحتمال قوی زمان اتمام تزئینات و یا حتی ساختمان بقعه است . از تزئینات دیگر این بقعه دو درب منبت کاری شده نفیس است که یکی ورودی ایوان اصلی به مقبره است و تاریخ آن ۹۷۸ هجری قمری است و دیگری بین حرم امامزاده محروق و امامزاده ابراهیم که متصل به حرم اصلی است قرار گرفته که تاریخ ۹۷۶ هـ ــ ق را در بردارد و نام سازنده آن نیزامام قلی نجار است.این دو درب جزء بهترین و نفیس ترین آثار منبت کاری دوره صفویه است . صندوق چوبی روی قبر امامزاده محروق با طول تقریبی ۴/۵ و عرض ۳/۵ متر صندوق اصلی آن نیست و ضریح شاهزاده حسین قزوین است که در سال ۱۳۴۳ به این محل حمل شده است . در سال ۱۳۴۱ توسط انجمن آثار ملی همزمان با مقبره خیام تعمیراتی در این بقعه صورت گرفت نمای داخلی این بنا بر خلاف نمای خارجی آن فاقد تزئینات چشمگیر میباشد و فقط درازاره‌داخلی‌حرم کاشیهای زیر رنگ شش‌گوشی نصب میباشد .رپ

قدمگاه نیشابور :

در فاصله ۲۴ کیلومتری مشرق نیشابور و کنار جاده شوسه نیشابور مشهد بنائی وجود دارد که زیارتگاه زوار امام هشتم شیعیان که از این راه عبور مینمایند میباشد . این بنا در فاصله ۲۰۰ متری شمال جاده و در آبادی قدمگاه و در باغی مصفا واقع شده است.آبادی قدمگاه دارای زمینهای مزروعی حاصلخیزی است که بوسیله چهار رشته قنات آبیاری میشود در کتاب آثار باستانی خراسان نام یکی از این چهار رشته قنات را اسپریس ذکر نموده که احتمالا" نام اصلی این آبادی بوده و پس از بنای بقعه قدمگاه این آبادی هم بهمین نام معروف شده است (۱) در کتاب مذکور همچنین آمده است که (در داخل بقعه قدمگاه اثر دو پا بر روی سنگی سیاه دیده میشود که در شاه‌نشین جنوبی بقعه طرف چپ بدیوار نصب گردیده و اکنون عموم مردم اثر قدم را منسوب به حضرت رضا (ع) میدانند و معتقدند که در سال دویست هجری که حضرت از مدینه عازم مرو بوده‌اند در این آبادی اثر قدوم حضرت بر روی ، سنگ ظاهر شده است و معلوم نیست از سال دویست هجری تا اوایل قرن یازدهم این سنگ در کجا بوده که در سال ۱۰۲۰ هجری شاه عباس کبیر دستور ساختن این بقعه را باحترام سنگ صادر کرد) بهرحال شاید قبل از اینکه این‌بنا بصورت باقیمانده فعلی ساخته شود

۲-۴-۴

(۱) عبدالحمید مولوی : آثارباستانی‌خراسان ص ۳۱۹

نمای بقعه قدمگاه نیشابور

آثاری در ارتباط با مسائل دیگر در این محل وجود داشته و شاه عباس بر روی ۰ن این بنا را ساخته است در هر صورت مشخصات بنای فعلی شیوه معماری صفویه را نشان میدهد و کتیبه دو بدنه گنبد حاکی از تعمیر بنا توسط شاه سلیمان صفوی در سال ۱۰۹۱ هجری است این بنا بصورت هشت ضلعی با گنبدی نسبتا" رفیع در وسط درختان پر شاخ و برگ جلوه خاصی دارد در چهار ضلع اصلی بنا چهار ایوان مقرنس کاری شده و در چهار ضلع دیگر و چهار غرفه دو طبقه که قسمتی از آنها با کاشی تزئین شده بچشم میخورد تزئینات گنبد را کاشیهای نره با کتبیه خط ثلث زیبائی که با کاشی سفید بر زمینه آبی نوشته شده تشکیل میدهد در ایوان ورودی آثاری از نقاشی وجود دارد که در تعمیرات روی آنها را با گچ پوشانده‌اند . بر روی پایه‌های خارجی ، این بنا و بر اسپر ایوانها تزئیناتی با کاشی معرق بصورت نقوش اسلیمی جلوه خاصی دارد . نمای داخلی بنا تزئینات کمتری دارد از ازاره داخل بنا تا ارتفاع تقریبی ۱/۵ متر کاشی زیر رنگی که مربوط به دوره‌های ، بعد است و بالای آن کتیبه‌ای کمر بندی آیه‌ای از قرآن است .

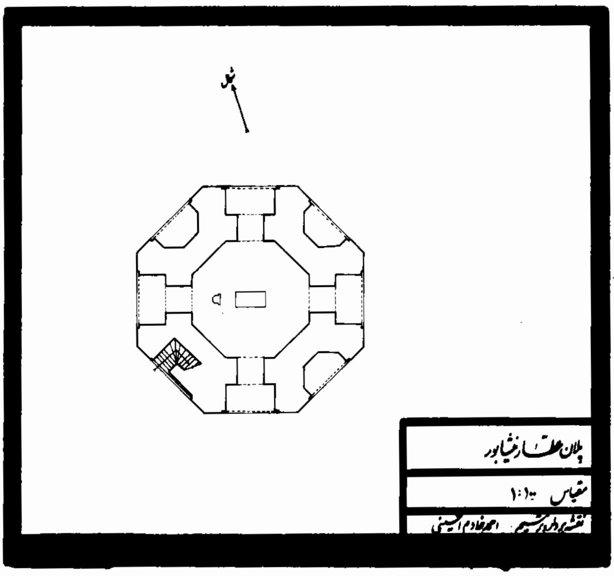
بهرحال این قسمت احتیاج به مرمت و بازپیرائی دارد که نقاشی های اولیه مجددا "جلوه‌گر شوند . پ

ثبت‌تاریخـی ۱۱۷۳/۱۰

مقبره شیخ عطار نیشابوری :

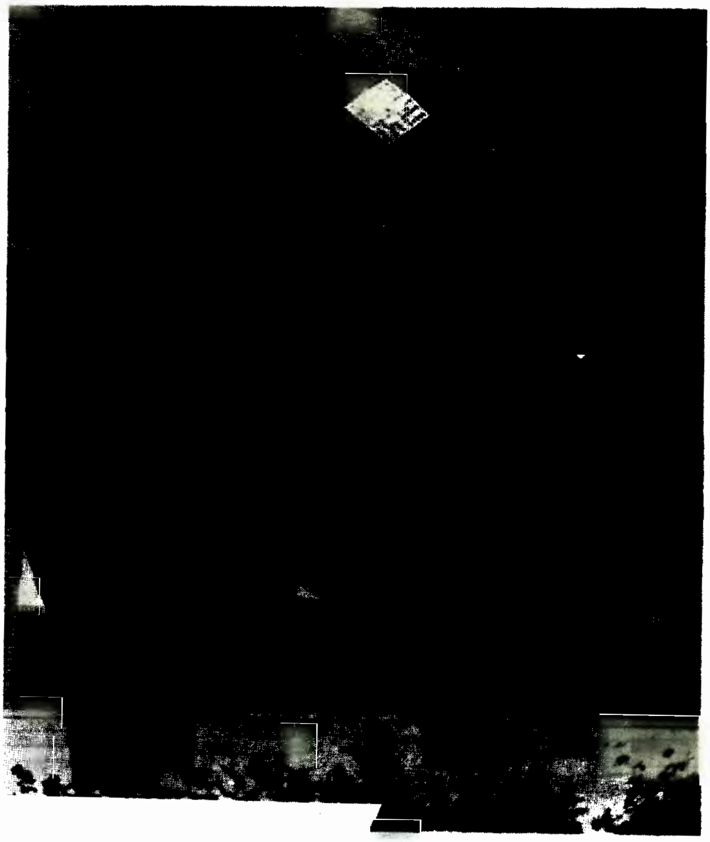
مقبره ابوحامد محمد شیخ فریدالدین عطار نیشابوری در فاصله شش کیلومتری مشرق نیشابور واقع شده و بنائی است هشت ضلعی با گنبدی کاشیکاری شده که زیبائی خاصی دارد (ساختمان مقبره عطار را مرحوم امیر علی شیر نوائی همدرس و ندیم و مشاور سلطان حسین بایقرا گورگان توفیق اتمام یافته است و این بنا جزو ابنیهٔ خیریهٔ امیر علی شیر نوایی است و در کتاب تذکره دولتشاه این اثر وی ذکرگردیده‌است) (۱)

ورودی این بنا از ضلع شمال شرقی است این بنا از خارج دارای چهار غرفه است که با کاشیهای سبز و زرد و آبی تزئین شده است . نمای داخلی بنا از گچ پوشیده شده و دارای چهار ، شاه نشین است در زیر گنبد چند بیت شعر بر روی گچ نوشته شده که تاریخی را نشان نمیدهد و احتمالا" مربوط به دوره‌های اخیر است سنگ قبر شیخ در وسط بنا بچشم میخورد و در سمت جنوب غربی سنگ قبر تکه سنگی هشت‌ترکی به ارتفاع سه متر از کف مقبره نصب شده که اشعاری بخط

---

(۱) عبدالحمید مولوی : آثار باستانی خراسان ص ۲۲۹

نمای آرامگاه عطار نیشابوری

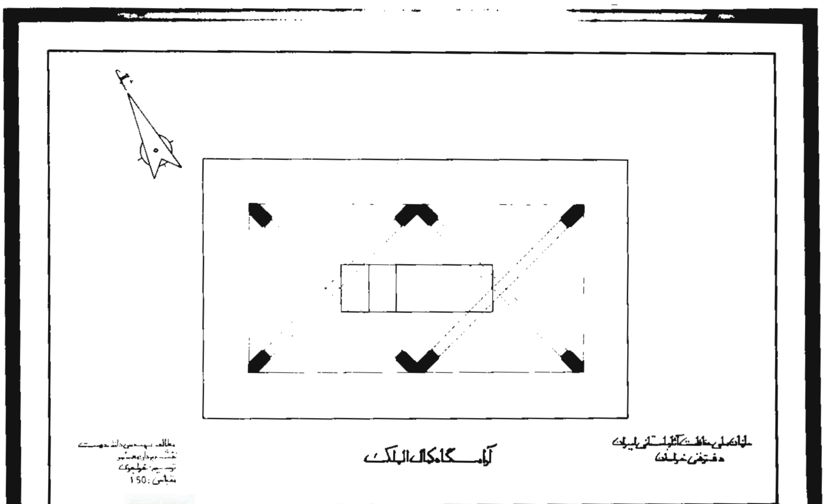
آرامگاه کمال الملک :

مقبره محمد غفاری معروف به کمال الملک در داخل باغ عطار و نزدیک آرامگاه شیخ عطار با سبک جدید بصورت مشبک و شکل زیبائی در سال ۱۳۴۱ توسط ، انجمن آثار ملی ساخته شده و دارای شش ایوان است که بطرف داخل انحنا دارد . روی این ایوانها را کاشیهای معرق لاجوردی و سفید زینت بخشیده است .

ثلث بر روی آن نقر شده است . بر روی این سنگ تاریخ ۸۹۱ هجری ذکر شده که احتمالا " سال اتمام بنابوده و همچنین در اشعار روی سنگ کشته شدن عطار را در زمان هلاکوخان ذکر کرده که درست نیست . تنها قسمت باقی مانده از بنای اصلی همین سنگ هشت ترک است و ساختمان مقبره بصورت فعلی احتمالا " از آثار شاهزاده سلطان حسین میرزا نیرالدوله است.ضمنا " در سال ۱۳۴۱ تعمیرات اساسی توسط انجمن آثار ملی در این بنا صورت گرفته و محوطه سازی آن نیز در تاریخ فوق انجام شده است پ

مقبره کمال الملک نقاش

۱ـ۷ـ۲

سنگ قبر وی بطول ۲ متر و بعرض یک متر بصورت عمودی و افقی ساخته شده که در قسمت عمودی آن نیمرخی از مرحوم کمال الملک حجاری شده است،بر قسمت افقی سنگ قبر این مطالب نقر شده (آرامگاه شادروان محمد غفاری کمال الملک تولد اواخر شوال المکرم ۱۲۶۴ هـ ـ ق و درگذشت یکشنبه ۱۳ رجب المرجب ۱۳۵۹ هـ ـ ۵ مطابق ۲۷ خرداد ماه ۱۳۱۹ شمسی) درکنار این سنگ اولین سنگ آرامگاه وی با این عبارت نصب شده است :

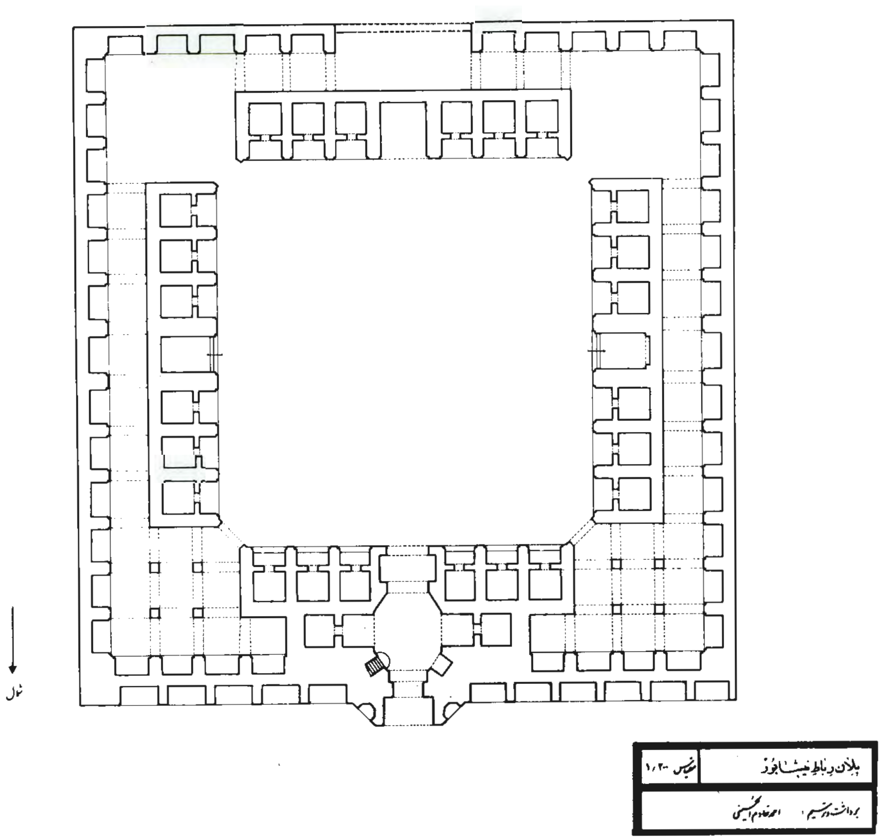
هو الحی الذی لا یمـوت

مرحوم خلد آشیان محمد غفاری کمال الملک فرزند مرحوم میرزا بزرگ کاشانی که از اساتید هنر و یکی از مفاخر کشور باستانی ایران بوده روز یکشنبه ۲۷ مرداد ماه ۱۳۱۹ مطابق با ۱۳ رجب المـرجب ۱۳۵۹ در نیشابور دعوت حق را لبیک گفت . پ

ثبت تاریخی ۳/۱۲۳۰

کاروانسرای نیشابور :

در داخل شهر نیشابور حاشیه خیابان اصلی رباطی وجود دارد که سبک ساختمان نشان میدهد که در دوره صفویه ساخته شده است این رباط چون در سالهای پیش در اختیار ژاندارمری نیشابور بوده تا حدودی از انهدام و خرابی آن جلوگیری شده و همچنین تغییراتی نیز در حجرات و وضع داخلی آن داده شده است . این کاروانسرا بصورت چهار ضلعی و طول هر ضلع آن ، حدود ۷۰ متر است و هر ضلع یک ایوان دارد که در اطراف ایوانها ۲۴ حجره و در چهار گوشه بنا چهار اصطبل دیده میشود قسمتی از این بنادر سال ۱۳۵۶ تعمیر شد . ولی هنوز هم احتیاج به تعمیر دارد .

سردر ورودی رباط نیشابور

ثبت‌تاریخی ۳/۱۵۹۴

گنبد کوچک آجری مهرآباد :

این بنا در فاصله ۱۵ متری گنبد بزرگ که شرح آن قبلا" گذشت قرار گرفته است . پلان این بنا از خارج بصورت هشت ضلعی نامنظم و از داخل چهار گوش است . ورودیهای این بنا کم عرض ولی رفیع است و حالت یک چهار طاقی را دارد . مصالح عمده این بنا آجر و گچ است . از ارتفاع دومتری چهار گوشه داخلی بنا چهار ترمبه مرتفع تبدیل به هشت ضلعی شده با شیب ملایمی ضمن تعبیه نورگیرهای سقف با دایره گنبد شروع شده است .نمای داخلی بنا فاقد تزئینات است و یک قبر مکعب مستطیل بابعاد ۱ × ۱/۵ × ۲/۵ در سطح بنا دیده میشود . این بنا از نظر شیوه معماری و کم عرض بودن دهانه‌های ورودی و نوع ترمبه‌ها و قوسها سبک معماری ایلخانی را نشان میدهد . بهرحال در صورتیکه این بنا تعمیر و حفاظت شود سبک معماری جالبی را ارائه خواهد داد .

نمائی از دو گنبد بزرگ و کوچک مهرآباد

ثبت‌تاریخی ۳/۱۵۴۹

گنبد بزرگ آجری مهرآباد :

در فاصله سه کیلومتری جنوب نیشابور کنار جاده نیشابور به کاشمر دو بنای آجری بچشم میخورد که یکی بزرگتر و دیگری که با فاصله کمی از آن قرار دارد باانداره کوچکتری ساخته شده است .

بنای بزرگتر که دارای پلان هشت گوشی است کلا " از آجر و گچ ساخته شده و بر اثر عوامل طبیعی و مرورزمان زوایا و سطوح خارجی خود را از دست داده و بصورت گنبدی بزرگ و حجیم درآمده است پلان این بنا شباهت زیادی به گنبد

سلطان محمد خدابنده در زنجان دارد ولی اندازه آن کوچکتر است بطوریکه ذکر شد پلان این بنا در خارج هشت گوش است که در داخل بصورت فضای چهار گوشی با ورودیهای عریض در هر ضلع تعبیه شده و در بالای هر ورودی پنجره کوچکی نور این فضای بسته را تامین میکند . بطور کلی از مشاهده داخل بنا چنین استنباط میشود که چهار دهانه مرتفع و چهار ترمبه کشیده شده در چهار گوشه احداث شده است که در بالا با ایجاد دولچکی در اطراف ترمپه‌ها یک ستاره ۱۶ پر بوجود آورده و دایره گنبد روی آن تعبیه شده است .

در کف این بنا حفره‌ای است که به زیر زمین کوچکی بحالت صلیب در زیر بنا کشیده شده و احتمالا " مدفن کسیکه این بنا بخاطر وی ساخته شده در این محل است . البته در سطح جنوب بنا مقبره‌ای با آجر و روکار گل و گچ بصورت مستطیل ساخته شده که به احتمال قوی در سالهای بعد از اتمام اصل بنا بخاطر اینکه‌ازتخریب‌مصون بماندمقبره‌مکعب‌مستطیل توسط فرد یا افراد خیر ساخته شده است بهرحال هیچگونه نشانه‌ای از این اثر تاریخی در کتب مختلف (تا جائیکه بنده دیده‌ایم) وجود ندارد و اظهار نظر صریح در مورد این بنا مقدور نمیباشد قدمت این بنای با ارزش با توجه به سبک معماری و تزئینات آجری و وجود ترمبه‌ها و عدم استفاده از ملاط جهت بند کشی باحتمال قوی به دوره سلجوقی میرسد (۱) .

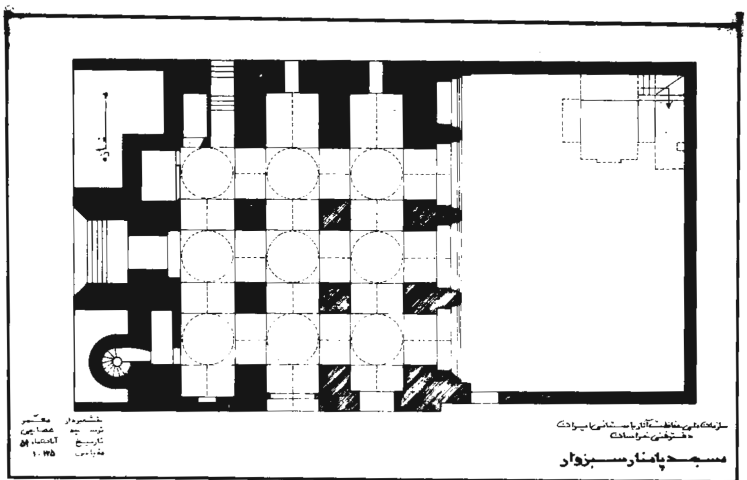
(۱) این‌بنااولین‌بارتوسط همکاردانشمند آقای‌فائق توحیدی‌کارشناس‌باستانشناسی موردبررسی‌قرار گرفته و نگارنده‌ازتحقیقات‌ایشان‌درمورداین بنااستفاده‌نموده‌است

ثبت تاریخی ۵۶۰

مسجد و مناره مسجد پامنار :

مسجد پامنار در ضلع جنوبی خیابان بیهق سبزوار واقع شده و دارای یک شبستان با ۹ ضربی با صحنی کوچک و منارهای در زاویه شمال غربی آنست . ورودی مسجد از خیابان بیهق با سر دری کاشیکاری شده که کاشیهای آن جدید است و در کتیبه اطراف آن ضمن نوشتن آیه‌ای از قرآن تاریخ ۱۳۶۷ هـ ق در آن دیده میشود .

قدمت بنای اولیه مسجد و مناره فعلی آن مطابق نوشته تاریخ بیهق به قرن سوم هـ ق میرسد . در این کتاب روایتهای مختلفی در مورد سازندگان این مسجد آمده است که نشان میدهد مسجد پامنار قبل از قرن ششم هجری بارها تجدید بنا و یا تعمیر شده است .

۱ـ۲ـ۷

نمائی از مناره و سر در ورودی مسجد پامنار

در حال حاضر تنها قسمتی ازاین مسجد که از آخرین تجدید بنا یعنی حدود قرن ششم هجری باقی مانده مناره آجری آنست که حدود ۲۳ متر ارتفاع دارد و در بدنه آن براطراف مناره کتیبه‌ای با خط کوفی آجری موجود است که آنچه از آن باقی است عبارت (بسم الله الرحمن الرحیم ـ الله ـ محمد ـ علی فاطمه ـ حسن ـ حسین) میباشد .

پایه‌های یک دیوار قدیمی‌متصل بهمین مناره وجود دارد که احتمالا" بامناره موجود همزمان است و مسجد کنونی بر روی آن ساخته شده . شبستان مسجد احتمالا" از بناهای دوره صفویه است که در دوره‌های بعد نیز تعمیراتی در آن و سایر قسمتهای مسجد انجام شده و اصالت خود را از دست داده است .

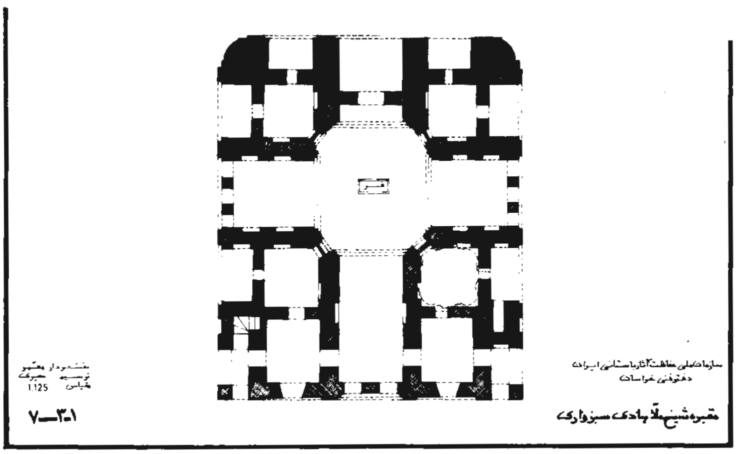
آرامگاه حاج ملاهادی سبزواری : **ثبت‌تاریخی ۳/۱۳۳۴**

آرامگاه این فیلسوف بزرگ دوره قاجار در شرق سبزوار کنار میدان زند در باغ بزرگی که متعلق به خود حکیم بوده است واقع شده است . تاریخ تولد و وفات این بزرگ مرد را چنین نوشته‌اند ، " تولد فیلسوف کبیر حاج ملاهادی اسرار در سال ۱۲۱۲ و رحلت ایشان در ۱۲۸۹ ه‍ ق بوده است .(۱) " مقبره حاج ملاهادی سبزواری را میرزا یوسف مستوفی الممالک بنا نمود (۲)

این بنا در سالهای اخیر توسط انجمن آثار ملی مرمت گردید و ملحقاتی به آن اضافه شده است ساختمان بنا کلا آجری است ومشتمل میباشد بر اطاق اصلی مقبره که گنبد آجری بر روی آن قرار گرفته و چهار ایوان در اطراف آن و ایوانچه‌های دیگر که دو حجره و دو ایوان کوچک ضلع غربی درسالهای اخیر توسط عده‌ای از اهالی سبزوار بمنظور مقبره خصوصی ساخته شده است .

ازاره داخلی بنا ازسنگ مرمر و نمای خارجی آن آجر کاری شده است . سقف اطاق گنبد و چهار ایوان اطراف آن نیز در سالهای اخیر آئینه کاری شده . ورودی بنا از ضلع شمال شرقی و ایوانهای اضلاع شرق و غرب با سه نور گیر قوسدار بخارج باز است .

سنگ مرمر بزرگی که نوشته‌ای روی آن نیست روی قبر نهاده شده که کار جدیدی است و قبر اولیه ازگچ ساخته شده و روی آن صندوق چوبی بوده است ک فعلا " اثری از آن موجود نمیباشد .

(۱) عبدالحمید مولوی :آثار باستانی خراسان ص ۴۲۵
(۲) صنیع الدوله : مطلع الشمس جلد سوم ص ۲۰۱

مسجد جامع سبزوار :   ثبت‌تاریخی ۳/۱۳۱۶

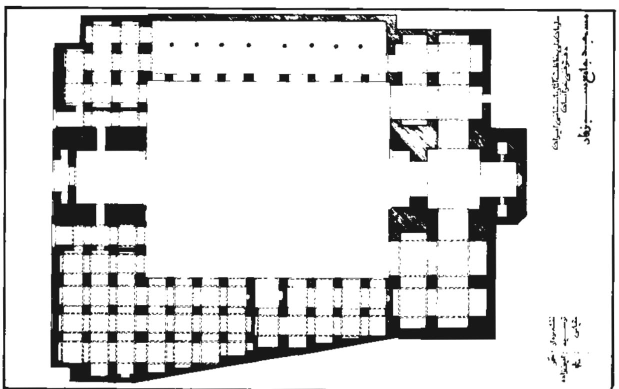
این مسجد در حاشیه خیابان بیهق واقع شده درب ورودی آن قبلا از ایوان شمالی بوده که فعلا " بوسیله پنجره‌ای آهنی مسدود شده و بجای آن از دو راهرو دو سمت ایوان برای ورود و خروج استفاده میشود مساحت مسجد کلا " در حدود چهار هزار متر مربع است که از این مقدار حدود ۲۸۳۵ متر زیر بنا و بقیه آن صحن مسجد را تشکیل میدهد . دو ایوان بزرگ شمالی و جنوبی تا حدودی اصالت خود را حفظ کرده و تغییر چندانی نیافته است بقیه قسمتهای مسجد که شبستانهاست تغییراتی حاصل نموده و ملحقاتی دارد و بطور کلی اصالت اولیه خود را از دست داده است . ارتفاع ایوان شمالی حدود ۱۴ متر است که فاقد تزئینات بوده فقط سقف فوقانی شبستانهای دو طرف این ایوان که شامل کتابخانه و قرآن خانه است تزئینات کاشی کاری دارد که این حجرات در سالهای اخیر احداث شده است . در بالای ایوان شمالی دو مناره کوتاه ساخته شده که در حال حاضر هیچگونه استفاده‌ای از آنها نمیشود . در طرفین ایوان شمالی دو سنگ سیاه نصب شده که سنگ طرف چپ ایوان فرمانی از شاه طهماسب دوم را که حاکی از منع دریافت پیش کش ورود حکام از اهالی سبزوار است نشان میدهد و سنگ دیگر تعهد حاکم وقت در مورد اجرای فرمان شاه طهماسب را در خود دارد تاریخ این دو سنگ ۱۱۳۶ هـ ق است .

ایوان جنوبی مسجد جامع سبزوار

ایوان جنوبی مسجد جامع سبزوار که مرتفعتر و زیباتر ازایوان شمالی است دارای دو مناره آجری است که با سادگی جلوه خاصی دارد . در کتاب آثار باستانی خراسان در مورد تاریخ بنای مسجد چنین اظهار نظر شده (هر چند ایوان جنوبی در زمان بنا کاشی یا گچ بری نداشته و لیکن با تمام سادگی اسلوب ابنیه اواخر قرن هشتم هجری را میرسانده است) (۱)

در بالای محراب ایوان‌کتیبه‌ای است که تاریخ ۱۲۹۲ هـ ــ ق را نشان میدهد کتیبه دیگری در داخل ایوان در زمینه کاشی لاجوردی با خط ثلث آیاتی از قرآن را ذکرنموده و تاریخ ۴۷/۶/۲۵ را دارا است . کاشیکاریهای پایه‌های ایوان جنوبی و کتیبه‌های آن تعمیرات پی در پی در این مسجد و کاشیکاری ایوان را در سالهای اخیر نشان میدهد ولی ضربیهای پر عظمت دو طرف ایوان‌مناره‌ها و ضربیهای شبستان غربی اصالت بنا را حفظ کرده است . مرحوم صنیع الدوله در کتاب مطلع الشمس این مسجد را از ابنیه سربداریه میداند و همچنین درباره شبستان شرقی مینویسد (در طرف شرق شبستان زیر زمینی است و بالای آن شبستان بهاری ساخته شده (۲) در حال حاضر شبستان قدیمی تخریب شده و شبستانی یک طبقه بجای آن ساخته شده است .

۷ــ۱۱

---

(۱) عبدالحمید مولوی : آثار باستانی خراسان ص ۴۰۱

(۲) نخندخست هلت ضنیع الدوله : مطلع الشمس جلد سوم ص ۲۰۳

مقبره امامزاده یحیی :

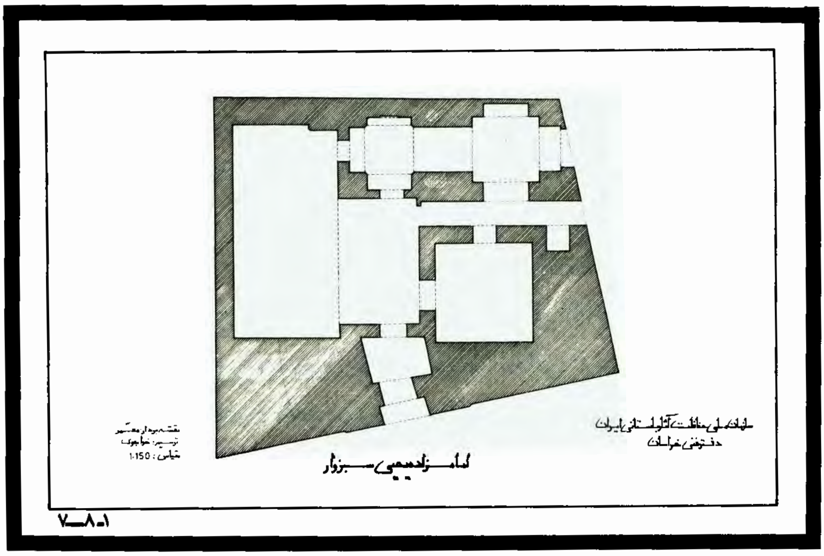
این بقعه در زاویه شمال شرقی چهار راه مرکز شهر سبزوار و محل تلاقی خیابان بیهق و اسرار واقع شده است . این بنا عبارت از دو سر در ورودی یکی از خیابان اسرار و دیگری از خیابان بیهق ، گنبدی نسبتا" بزرگ با کاشی لاجوردی ، دو مناره کوچک در سر در خیابان بیهق و دو مناره بزرگ در خیابان اسرار میباشد . گنبد و منارهها و ایوانهای کاشیکاری شده در سالهای اخیر ساخته شده و بنای اولیه که در حال حاضر هیچگونه نشانه مستندی از آن وجود ندارد بسیار ساده و احتمالا" حجره محقری بوده است .

محمد حسن خان صنیع الدوله که در سال ۱۳۰۰ هـ ق آنرا دیده است چنین می‌نویسد : (در وسط بازار سبزوار دو بقعه متلاصق باسم دو امامزاده بریاست ومعرفتر و مسلم‌تر از آن دویحیی‌بن‌موسی‌بن‌جعفرعلیه‌السلام‌میباشد ، که گنبدی پست‌تر و صندوق چوبی متوسط الحالی دارد . . .) (۱) و اضافه مینماید که (در مورد بقعه دوم بعضی از اهالی را عقیده این است که شاهزاده حسین از اولاد ونوادههای حضرت امام محمد باقر (ع) در این محل مدفون است) و در ادامه آن از کتیبه‌ای در زیر گنبد نام برده که خوانده نشده بجز

* * *

---

(۱) منظور از بازار همان خیابان اسرار است که در ابتداء بازار سبزوار بوده ودر سال ۱۳۱۸ تخریب و بصورت خیابان‌درآمده است (نگارنده)

۱-۸-۷

سنه ثمان و بکلمه دیگر احتمال سبعرمائه داده است یعنی سال ۷۰۸ هـ ق که این تاریخ را نمیتوان صدر در صد قابل قبول دانست .

بهرحال وضع موجود این بقعه از نظر تزئینات که تماما مربوط به سالهای اخیر است در نمای خارجی عبارتست از کاشیکاری و نماسازی جالب و در داخل ازاره سنگی از سنگ مرمر و سقف گنبد آئینه کاری شده است .

ضریح فلزی موجود نیز در سالهای اخیر ساخته و نصب شده است چون صندوقی که صنیع الدوله دیده در فوق اشاره شد چوبی و کوچکتر از ضریح کنونی بوده است

ثبت تاریخی ۳/۱۳۱۵

مقبره امامزاده شعیب :

این بنا در ضلع جنوبی خیابان رضوی سبزوار واقع شده وشامل صحن و حرم مجلل، دو مناره زیبا ، گنبد متناسب با تزئینات کاشیکاری جالبی است . صنیع الدوله که در سال ۱۳۰۰ هـ ق این مزار را دیـده و چنین مینویسد (... مزار امامزاده شعیب بن موسی علیه السلام در جنوب شهر در بیرون در پشت باره بفاصله عرض یک خندق است . این امامزاده بقعه دارد از خشت و گل مشتمل بر چهار در ....) (۱) مقایسه آنچه صنیع الدوله در حدود ۱۰۰ سال پیش دیده و آنچه امروز از این بنا مشاهده میشود روشن مینماید که کلیه تزئینات بقعه از قبیل کاشیکاریهای سردر ورودی به صحن ورودیهای حرم و همچنین تزئینات کاشی دو مناره و گنبد آئینه کاری داخل حرم و حتی ضریح فعلی مربوط به سالهای اخیر است . حرم امامزاده دارای چهار شاه نشین و چهار ایوان است که سقف آنـها کلا آئینه کاری شده

ازاره داخلی سنگی است . ضریح حرم با ارتفاع سه متر از نقره ساخته شده و از ظرافت خاصی برخوردار است.کلیه کتیبه‌های این بنا اعم از کتیبه سردرهای خارجی و داخلی و قسمتهای دیگر بنا شامل تعمیرات و تزئینات این مقبره مربوط به ۲۰ سال اخیر است

دو مناره این بنا یکی در زاویه شمال غربی و دیگری در زاویه جنوب شرقی صحن امامزاده قرار گرفته و ارتفاع آنـها حدود ۲۵ متر است . مرحوم عبدالحمید مولوی تاریخ بنای این مزار را با ذکر احتمال از عـهد صفویه میداند و در مورد نسب امامزاده نیز مینویسد (در بین اولاد حضرت موسی بن جعفر (ع) شعیب نام نیست و مدفون در این کتیبه شاید یکی از سادات زاهد باشد) (۲) .

* * *

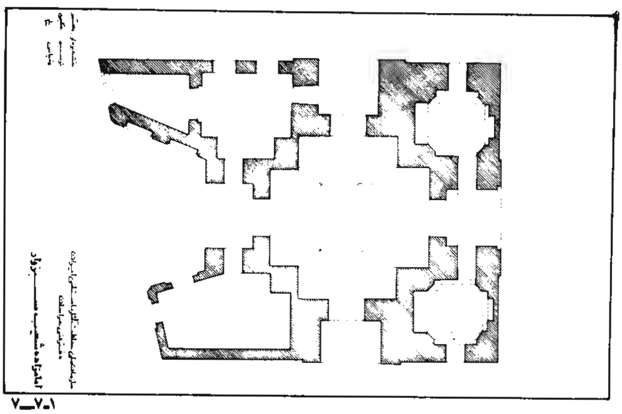
---

(۱) صنیع الدوله ، مطلع الشمس جلد سوم ص ۲۱۲

(۲) آثار باستانی خراسان ص ۴۵۹

نمای امامزاده شعیب سبزوار

۱-۷-۷

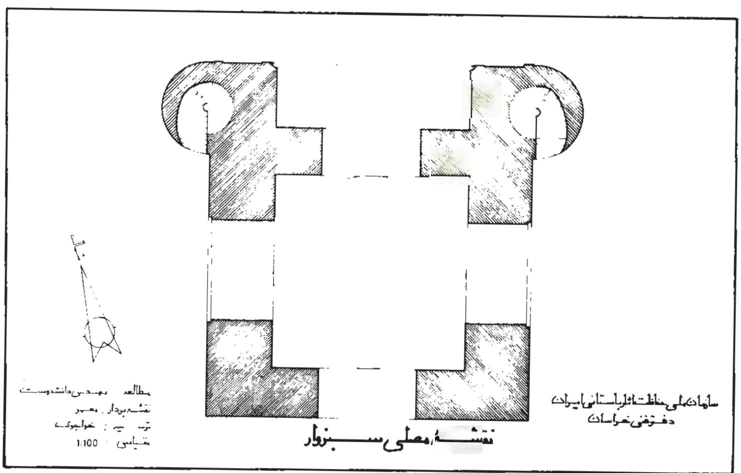
ثبت تاریخی ۳/۱۳۱۷

مصلی سبزوار :

بنای مصلی در فاصله ۲ کیلومتری شرق سبزوار قرار دارد . براطراف بنای مصلی آثار دیواری چینه‌ای است و مساحتی در حدود یک هکتار را در برگرفته است که احتمالا" صحن این بنا را تشکیل میداده و بعنوان نماز در اوقات بخصوص از آن استفاده میشده است .

بنا دارای ایوانی مرتفع در ضلع شمالی و سه ایوان کوچک در سه ضلع شرق و غرب و جنوب است. در دو طرف ایوان شمالی دو برج متصل به ایوان دیده میشود که قسمت فوقانی آنها فرو ریخته است .

این بنا کلا از آجر ساخته شده و فاقد هر گونه کتیبه یا کاشی کاری است . اهمیت و زیبائی هنری این بنا بخاطر وجود طاقهای جناغی بسیار زیبا و سقف ضربی آن است که از نظر هنر معماری ظرافت خاصی دارد تزئینات و رسمی بندی زیر سقف شباهت زیادی به سقف مقبره ارسلان جاذب در سنگ‌بست نزدیک مشهد دارد . تاریخ بنای مصلی سبزوار دقیقا معلوم نیست .

نقشه مصلی سبزوار

نمای کاملی از مصلی سبزوار

مرحوم عبدالحمید مولوی تاریخ آنرا زمان صفویه ذکر نموده ولی شباهت طاقها و ایوان شمالی و ظرافت بکار رفته در ضربی سقف شیوه معماری دوره ایلخانی را زنده میکند .

بهرحال برای تعیین تاریخ دقیق این مصلی باید تحقیقات بیشتری بعمل آید.این بنا در حال حاضر رو به ویرانی است و احتیاج مبرم به تعمیر دارد .

ثبت‌تاریخی ۱۶۰

میل خسروگـــرد :

میل خسرو گرد در فاصله ۱۰ کیلومتری مغرب سبزوار و در حاشیه شمال جاده سبزوار به شاهرود قرار گرفته است آنچه‌درکتب‌تاریخی‌مانندتاریخ‌بیهق و مطلع الشمس و تحقیقات انجام شده دیگر نمایان است باین نکته اشاره شده که این بنا مناره مسجد قدیمی خسرو گرد بوده که در اوایل اسلام شهری آباد و پر جمعیت بوده و از مسجد قدیمی همین مناره باقی است (۱). در اطراف این میل و بخصوص در سمت شمال آن آثاری از دوره‌های‌اولیه اسلام بصورت تپه‌های باستانی نمایان است و این ادعا را که قبلا در این ناحیه شهری بزرگ وجود داشته ثابت میکند مناره آجری خسرو گرد تزئینات جالب توجهی دارد که بصورت لوزیهایی تقریبا در تمام بدنه مدور مناره با آجر تکرار شده است . دو کتیبه به خط کوفی آجری بر بدنه میل نقش شده که تاریخ ۵۰۵ هـ ق را نشان میدهد که احتمالا " این تاریخ مربوط به تعمیراتی است که در آن انجام شده باین دلیل که ساختمان مسجد بنا به نوشته تاریخ بیهق در سال ۴۱۵ هـق از مالی که ابواسحق ابراهیم بن محمد بن بلطوار برای حاکم خراسان فرستاده است تعمیر شده است (۲) البته‌این‌امکان‌نیزوجوددارد که‌این مناره را بعد از بنای مسجد ساخته باشند . ورودی مناره که از سمت مغرب است با پلکان مدوری به بالای مناره میرسد و در فواصل مختلف روزنه‌هائی بعنوان نورگیر پله‌ها دیده میشود .

---

(۱) مرحوم استاد عبدالحمید مولوی در صفحه ۴۸۳ آثار باستانی خراسان در اینمورد مینویسد " خسرو جرد در اوایل اسلام مرکز و حاکم نشین ناحیه بیهق بوده که بعدا قصبه سبزوار که اکنون دارای بیش از چهل هزار نفر سکنه میباشد از خسروجرد آبادتر شده و مدتهاست که مرکز ناحیه سبزوار است خسروگرد که شهرکی آباد بوده در جنگها و اضطرابات و انتقال حکومت از یک سلسله به سلسله دیگر رفته رفته خراب شده و آخرین خرابی که موجب فترت کامل آن شده در موقع انتقال سلطنت از سلجوقیان به خوارزمشاهیان بوده است . .) "

(۲) ابوالحسن علی بن‌زید بیهقی : تاریخ‌بیهق ص۵۲

نمای کلی میل خسروگرد سبزوار

ثبت‌تاریخی ۳/۱۱۶۷

آئینه‌خانه سردار مفخم :

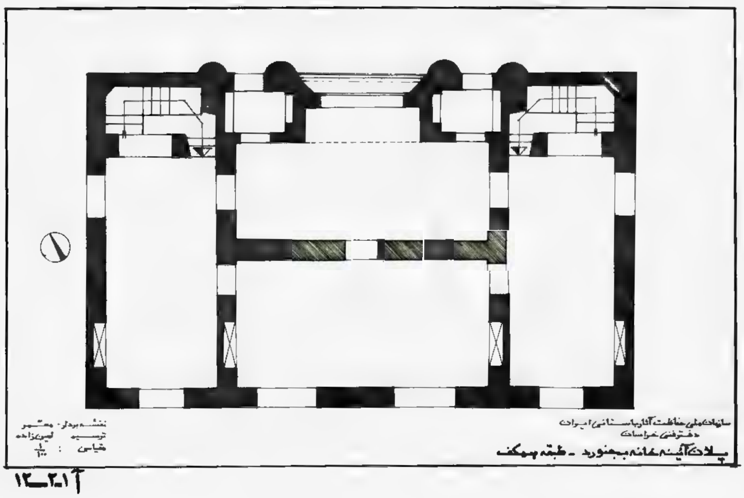
این بنا بخاطر اطاقی که آئینه کاری شده است‌باین نام معروف است و احتمالا" محل مسکونی سردار مفخم بوده و در سمت مغرب بیمارستان واقع شده است . نمای خارجی بنا از ضلع شمالی دارای یک ایوان ورودی و چهار ستون متصل است که جنبه تزئینی دارد . ضلع شمالی کلا" با کاشیهای دوره قاجار کاشیکاری شده است . در دو طرف درب ورودی از ضلع شمالی نقش ایستاده مردی بروی کاشی نمایان است . ورودی فعلی از ضلع شرقی بناست که به راهروی طولانی امتداد یافته است .

در طبقه همکف ساختمان در سمت جنوب راهرو چهار اطاق وجود دارد و طبقه دوم شامل اطاق آئینه و سایر اطاقهاست . اطاق آئینه دارای دو درب منبت کاری است وازاره آن سنگ مرمر است و بقیه قسمتهای چهار ضلع اطاق

آئینه کاری است. عکسهائی از سرداران و بزرگان قاجاریه در داخل آئینه‌ها به فرم جالب جا داده شده است . این ساختمان در داخل باغ بزرگی واقع شده و در حال حاضر مسکونی است .

نمایی از آئینه‌خانه بجنورد

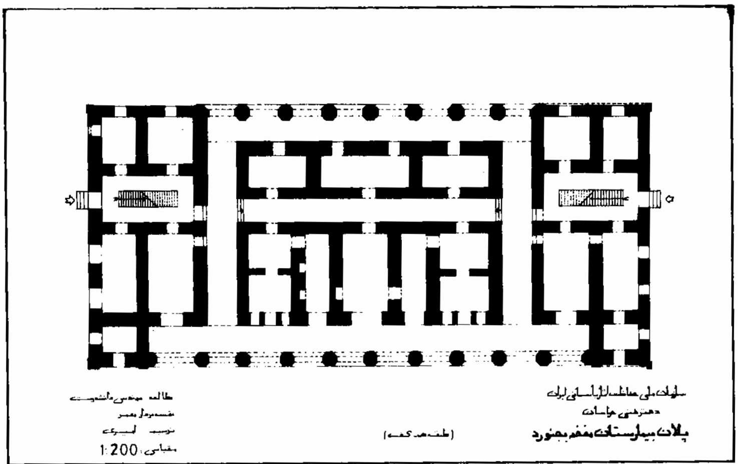
ثبت‌تاریخی ۹۵۲

بیمارستان مفخم :

این ساختمان بزرگ باین علت که تا چند سال پیش بعنوان بیمارستان از آن استفاده میشد و هم اکنون نیز در صحن بیمارستان کنونی بجنورد واقع است باین نام معروف شده ولی در اصل دارالحکومه سردار مفخم بجنوردی بوده که در اواخر دوره قاجاریه حکومت بجنورد را بعهده داشته است . این ساختمان بزرگ در دو طبقه ساخته شده و هر طبقه دارای دو ایوان شمالی و جنوبی است که سراسر طول بنا را شامل میشود .

نمائی از ضلغ جنوبی بیمارستان مفخم

آ ۱۱—۱۲

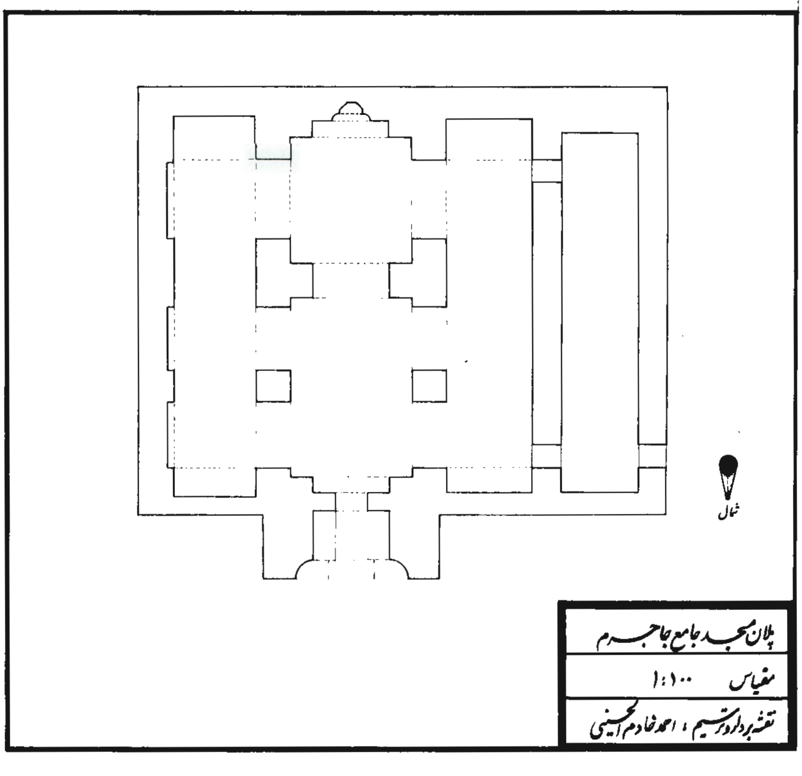
ستونهای آجری شش ضلعی سقف ایوانها را نگهداری می‌نماید . ستونهای طبقه دوم در ضلع جنوبی با پوششی از کاشیهای دوره قاجاریه خودنمایی میکنند ایوانها بوسله درهای چوبی بزرگ بداخل اطاقها و سالنهای داخل متصل میشوند درهای اولیه احتمالا تعویض شده و درهای کنونی بجای آنها کار گزارده شده‌اند قسمت داخل ساختمان در طبقه دوم دارای یک سالن اصلی بطول و عرض ۱۲×۸ متر و راهروهای طولانی برای عبور و مرور است . طول این بنا ۴۹ و عرض آن ۲۲/۵ متر است . در بعضی از قسمتهای سالن اصلی طبقه دوم و اطاقهای دو طبقه آثار گچبریهای دوره قاجاریه دیده میشود که بعلت عدم توجه از بین رفته است . در صورتیکه در این بنا تعمیرات مختصری صورت گیرد میتواند قابل استفاده باشد .

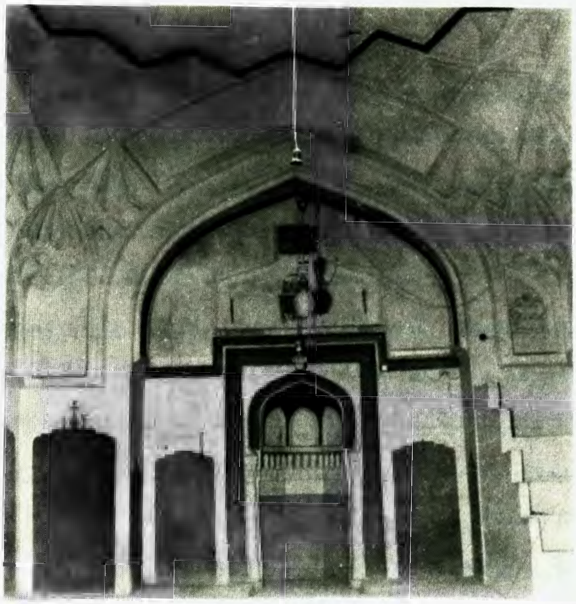
ثبت‌تاریخی ۳/۶۵۸

مسجد جامع جاجرم :

مسجد جامع جاجرم از بناهای قدیمی این منطقه است این بنا در جنوب شرقی قلعه قدیمی جاجرم واقع شده و دارای صحن کوچکی است . ورودی مسجد با اندود گچ حالت اولیه خود را از دست داده است .

صحن مسجد جدیدا " موزائیک شده و دیوارهای سه‌طرف شرق‌وغرب‌وجنوب با گچ اندود شده است مصالح اصلی بنا از خشت و گل و گچ است و تعمیرات زیادی در آن صورت گرفته است

قسمتی از شبستان و محراب مسجد جامع جاجرم

ضلع جنوبی مسجد به یک فضای سر پوشیده گنبد دار به شکل چهار طاقی منتهی میشود که نمازخانه را تشکیل میدهد . محراب مسجد در ضلع جنوبی نمازخانه است . بر ضلع جنوبی این صفه کتیبه‌ای از کاشی وجود دارد که بعلت ریختگی و شکستگی زیاد قابل خواندن نیست ولی صاحب مطلع الشمس که آنرا دیده است ضمن خواندن این کتیبه به قسمتی از تاریخ آن مشکوک است و آنرا به ظن تریب به یقین سنه (سبع و سبعین و خمسـائه) یعنی ۵۷۷ ذکر میکند و اضافه مینماید که معلوم نیست این آجرها را از داخل یا خارج مسجد باین نقطه آورده و نصب کرده‌اند .

پلان چهار گوش صفه جنوبی بوسیله چهار ترمپه به هشت گوش تبدیل شده و سپس دایره گنبد بر روی آن کار گذاشته شده است .

در دو ضلع شرقی و غربی مسجد دو شبستان نسبتا" بزرگ واقع شده است این مسجد در حال حاضر مورد استفاده نمازگزاران میباشد .

ثبت‌تاریخی ۳/۱۵۷۷

قلعه جلال الدین :

در فاصله ۱۳۰ کیلومتری جنوب غربی بجنورد و بین راه جاجرم و گرمه بر روی تپه‌ای مرتفع قلعه‌ایست که باحتمال قوی از استحکامات نظامی در دوره خود بوده و به قلعه جلال الدین معروفست . وجه تسمیه این قلعه را در جایی ندیده‌ام و معلوم نیست که آیا ارتباطی با جلا الدین خوارزمشاه و یا جلا الدین دیگری داشته و یا بعدها باین‌نام معروف شده است .

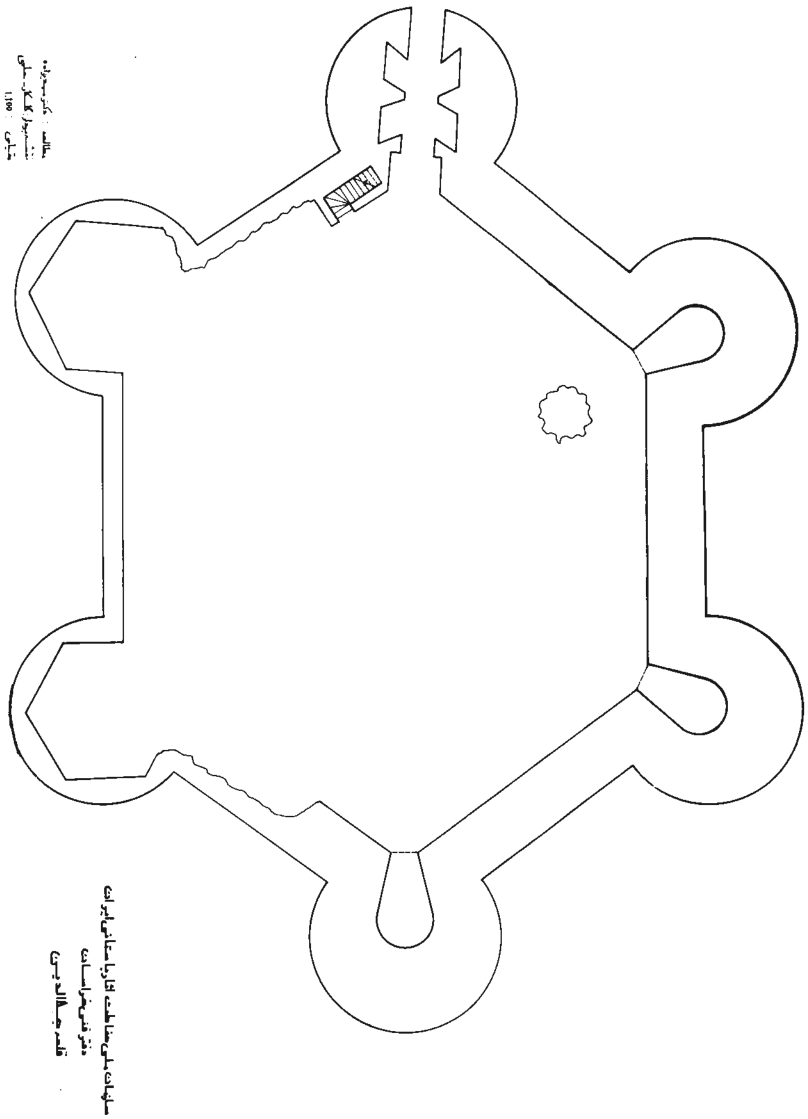
این قلعه دارای شش برج مدور است که همگی بصورت مخروبه درآمده . مصالح این بنا از سنگهای نامنظم با ملاط گچ است . ورودی این بنا از ضلع شرقی بوده و احتمالا عمارتی دو طبقه سر در را تشکیل میداده است . صاحب مطلع الشمس که در سال ۱۳۰۰ هـ ق این قلعه را دیده در قسمتی از شرح بنا مینویسد " ... قلعه جلال الدین شیر حاجی و مردرو داشته و در این مردرو که تمام طبقه علیای دیوار باشد وصل بهم دورتا دور خمره‌های بزرگ به بدنه دیوار کار گذاشته بوده‌اند . .. (۱) " و نتیجه گیری میکند که باحتمال قوی این خمره‌ها بمنظور نگهداری آرد بوده است .

در قسمت شمال غربی صحن قلعه آثار چاهی نمایان است که بظن قوی با چشمه‌ای که در پای تپه در حال حاضر نیز موجود است ارتباط داشته و برای کشیدن آب از آن استفاده میکرده‌اند .

* * *

---

(۱) صنیع‌الدوله : مطلع الشمس جلد اول ص ۱۱۰

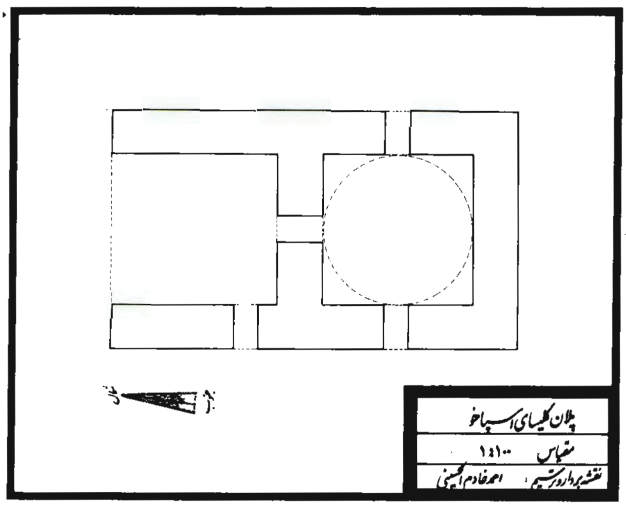

این چشمه که به چشمه جلا الدین معروف است در حال حاضر جاری است و اهالی جاجرم از آن استفاده میکنند . تاریخ بنای این قلعه را میتوان به دوره سلجوقی نسبت داد ولی برای حصول اطمینان نیاز به تحقیق و کاوش در سطح تپه و صحن قلعه است .

ثبت تاریخی ۳/۱۵۷۹

کلیسای اسپاخو :

بنای سنگی اسپاخو که به کلیسا مشهور است در فاصله ۱۱۰ کیلومتری شمال غربی بجنورد و شش کیلومتری شمال جاده بجنورد به تهران در کنار دهکده‌ای بهمین نام واقع شده است . (۱) این بنا بر روی تپه مرتفعی در دامنه جنگلهای کاج و سرو قرار گرفته مصالح آن کلا" سنگ‌های نتراشید با ملاط ساروج است . فضای مستطیل شکل این بنا از داخل به دو اطاق تقسیم میشود اطاق کوچکتر با سقف گنبدی شباهت زیادی به پوشش چهار طاقیهای دوره ساسانی دارد و اطاق بزرگتر با پوشش نیم استوانه شبیه ایوانهای ساسانی است . در ضلع غربی این سالن محرابی با ابعاد ۲/۵ × ۱/۵ متر تعبیه شده و ضلع شرقی دارای دو طاقچه است . ورودیهای این بنا از سه ضلع شمال و جنوب و شرق است که از نظر قوس‌ها فرم منحصر به فردی را داراست . تناسب قوسهای موجود در این بنا عبارتست از نیمدایره کامل تا پاکار قوس که شیوه‌ای از کارهای معماری اوایل دوره ساسانی را نشان میدهد . کلیسای اسپاخو از بناهای منحصر بفرد دوره ساسانی در خراسان است .

(۱) وجه‌تسمیه‌و معنی اسپاخورادرهیچیک‌ازکتب‌لغت‌وفرهنگ‌هاندیده‌ام واحتمالا اینکلمه‌بصورت دیگری‌بوده‌که‌تغییرشکل‌داده‌وبصورت‌اسپاخودرآمده‌است .

ثبت‌تاریخی ۱۷۵

مزار قطب الدین حیدر :

قطب الدین حیدر سر سلسله فرقه حیدریه بوده و درسال ۵۳۱ هجری در شهرتون متولد شده و در سال ۶۱۸ وفات یافته است . " شهر تربت حیدریه در سال ۱۲۱۱ هـ ق بامر نجفعلی خان رئیس طایفه تاتار درکنار مقبره قطب الدین حیدر بنا گردید و خندقی بدور آن کشیده شد . چون بنای تربت در جوار قطب الدین حیدر ساخته شده باسم تربت حیدریه موسوم گردید و چون سر راه هندوستان واقع شده بزودی ترقی کرد ... (۱) "

نمای ورودی کلیسای اسپاخو

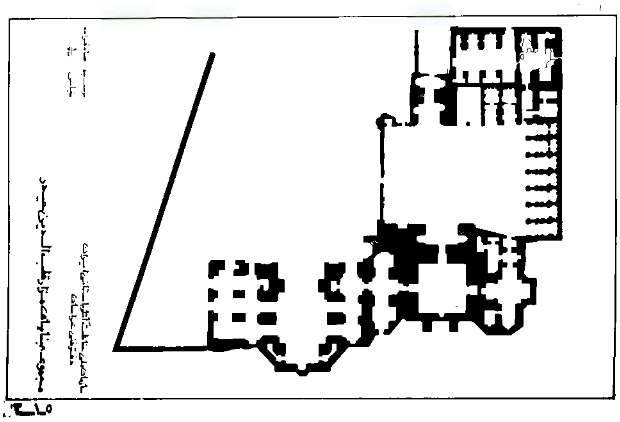
(۱) راهنمای شهرستانهای‌ایران :ازانتشارات‌سازمان‌فار ص ۳۷۷

مزار قطب الدین حیدر در ضلع جنوبی خیابان قائم واقع شده و دارای سردر ورودی با یک هشتی که به بنای اصلی ملحق گردیده و صحن محوطه مزار و ایوان مرتفع ورودی و محوطه زیر گنبد میباشد . ایوان مزار فاقد تزئینات است و دیوارهای ایوان منهای ازاره که پوششی از سنگ مرمر دارد با گچ پوشیده شده است .

درب چوبی اسپر ایوان آنرا به مدفن وزیر گنبد متصل میسازد . محوطه زیر گنبد بصورت چهار ضلعی ساخته شده و حالت ساده‌ای دارد فقط قسمتهایی از سقف آن نقاشیهای دوره صفویه را نشان میدهد . ضریح چوبی در وسط این محوطه واقع شده ، و قدیمترین تاریخ مستند در این بنا سال ۹۸۷ هجری قمری است که بر روی همین ضریح نوشته شده . گنبد بنا دارای دو پوشش است که کلا آجری است .

در ضلع غربی مقبره ایوان مسجدی نمایان است که نمای خارجی آن آجری است و داخل شبستان بوسیله محراب و طاق نماها و نقورها مشخص شده است . لوحی سنگی که در بدنه ورودی ایوان نصب است نشان میدهد که مسجد در سال ۱۰۴۵ هـ‌ق در زمان شاه صفی تعمیر شده است .

* * *

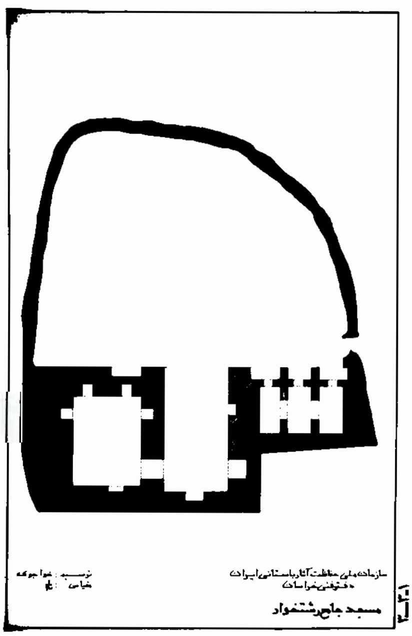

نمای ورودی مزار قطب الدین حیدر

ثبت تاریخی ۳/۱۳۴۳

مسجد جامع رشتخوار :

این بنا در جنوب شرقی بخش رشتخوار از توابع شهرستان تربت حیدریه واقع شده . پلان آن چهار ضلعی است که در قسمت فوقانی تبدیل به هشت ضلعی شده و گنبد روی آن قرار گرفته است . در قسمت هشت ضلعی چهار نورگیر تعبیه شده که قسمتهائی از آنها به مرور زمان فرو ریخته است . مصالح مورد استفاده در این بنا خشت خام و آجر است که بوسیله روکشی از گچ در قسمت داخلی بنا پوشیده شده است . نمای خارجی مسجد بعلت بکار رفتن خشت و گل لطمه بیشتری دیده و از خارج بصورت مخروبه‌ای نمایان است قسمتهای زیادی از ایوان مسجد نیز فرو ریخته وتعمیر و بازسازی آن هزینه زیادی لازم دارد که

قسمتی از تزئینات زیر گنبد مسجد جامع رشتخوار

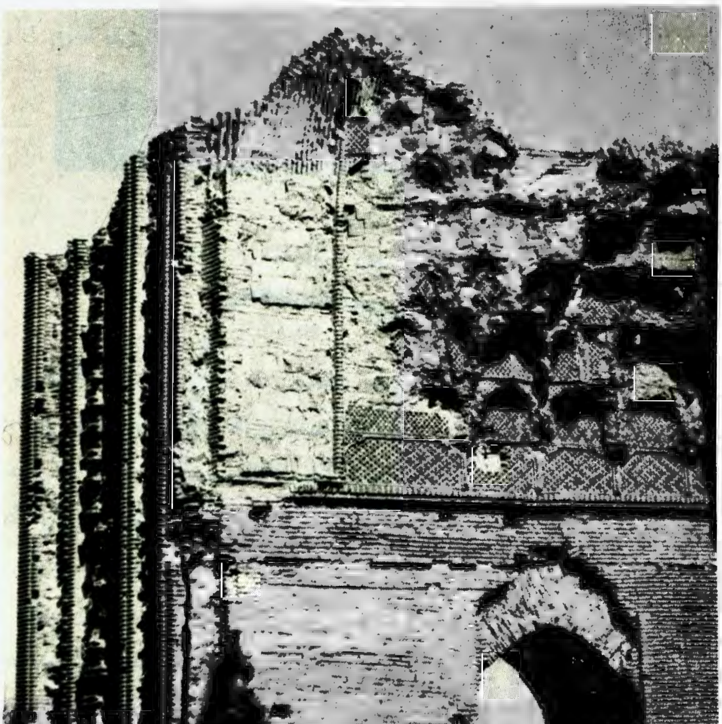
مقرون به صرفه نیست . شبستان مسجد بطول ۱۴ و عرض ۸ متر است محوطه زیر گنبد دارای تزئینات آجر کاری است که آجرها در سقف بنا و طاق‌نماهای زیر سقف بصورت خفته راسته و زیگزاک بکار رفته است . در زیر طاقنماها کتیبه‌ای از گچ بخط کوفی آیه‌هائی از قرآن کریم را در بردارد که قسمتهائی از آن فرو ریخته است . فرم بنا نشان میدهد که گنبد مسجد دارای دو پوشش بوده که پوشش خارجی بکلی از بین رفته و آنچه باقی مانده پوشش داخلی است با توجه به پلان و مشخصات کلی بنا باحتمال‌زیادی میتوان مسجد را یک بنای دوره سلجوقی دانست . پ

ثبت‌تاریخی ۳۴۰

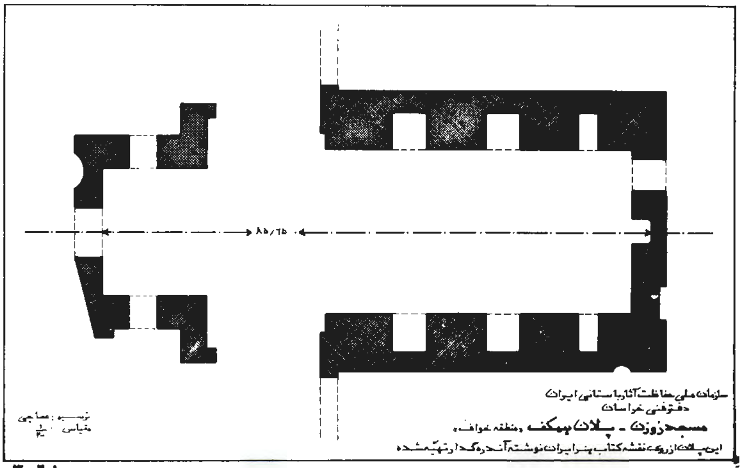
مسجد زوزن :

خرابه‌های مسجد زوزن در جنوب شرقی بخش خواف در قریه‌ای بنام زوزن قرار دارد . در اطراف ویرانه‌های مسجد انبوه خاک و خشت و آثار شهری است بنام زوزن که از بین رفته ولی در زمان سابق یکی از سه مرکز عمده این ناحیه بوده است (۱)

آنچه در حال حاضر از این بنا باقی مانده ایوان سر در ، چند پایه و دو دیوار است در این آثار باقیمانده تزئینات فوق العاده‌ای از کاشیکاری ، آجر

قسمتی از ایوان اصلی مسجد زوزن

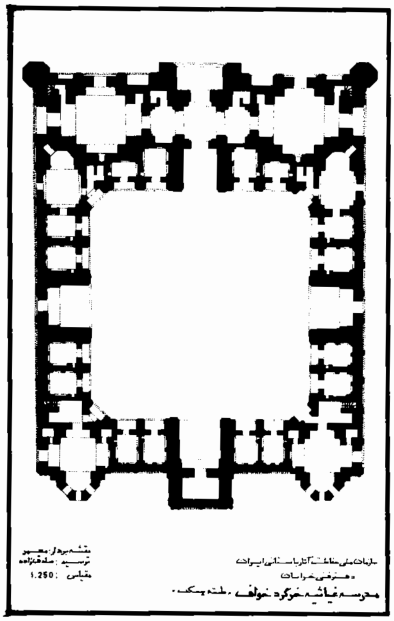
۳ـ۶۱

کاری و گچبریهای زیبا بچشم میخورد که‌معرف هنر معماری و تزئینات اوایل قرن هفتم هجری است . در بدنه پایه ایوان کتیبه‌ای بخط کوفی وجود دارد که قسمتهائی از آن از بین رفته و تاریخ آن دقیقا " مشخص نیست ولی در کتاب معماری اسلامی ایران از قول آندره گدار سال ۶۱۶ هـ ـ ق ثبت شده و آقای نصرت الله مشکوتی در فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران دو تاریخ ۶۱۰ و ۶۰۰ هـ ـ ق را برای بنای ساختمان از روی کتیبه ذکر نموده‌اند بهرحال آنچه مسلم است این بنا مربوط به قرن هفتم و دوره سلجوقی است . پ

ثبت تاریخی ۱۲۶

مدرسه غیاثیه خرگرد :

این بنا در فاصله ۴ کیلومتری بخش خواف ازبخشهای تربت حیدریه و در کنار جاده خواف به تایباد واقع شده است . نام خرگرد از دو کلمه خر بمعنی بزرگ و گرد بمعنی شهر و آبادی تشکیل یافته است . کلمه غیاثیه نیز از نام بانی مدرسه خواجه غیاث الدین پیر احمد خوافی وزیر شاهرخ بهادر تیموری گرفته شده و بنای آن توسط دو تن از معروفترین معماران عهد تیموری بنامهای خواجه قوام الدین و خواجه غیاث الدین شیرازی از سال ۸۴۱ آغاز و در سال ۸۴۶ هـ ق بپایان رسیده است . موارد فوق در کتیبه سردر و کتیبه‌های پیشانی ایوانها با خط زیبای ثلث درزمینه کاشی معرق نمایان است .

قسمتی از تزئینات داخلی مدرسه غیاثیه

بنای مدرسه بصورت چهار ضلعی و دارای چهار ایوان بزرگ با ارتفاع ۱۱ متر میباشد . ساختمان مدرسه بصورت دو طبقه ساخته شده و در هر طبقه ۱۶ حجره برای زندگی طلاب بنا شده است . ورودی مدرسه از ضلع شمالی است که تزئینات جالبی از کاشی معرق را در خود جای داده است . ایوانهای داخلی و رواقها کلا " با کاشی معرق و نقوش گل و بوته تزئین یافته که قسمتهای زیادی از این کاشیها ریخته و احتیاج به بازسازی دارد . اهمیت هنری این مدرسه بحدی است که محققان معروف غربی چون سایگس ــ هرتسفلد ــ گرابار و برنارد اوکین درمورد آن به تحقیق پرداخته و از کتیبه‌های آن نسخه برداری نموده‌اند . نمای داخلی ایوانها مقرنسهای گچی جالب توجهی را در خود دارند . در ، چهار

نمای خارجی مدرسه غیاثیه خرگرد

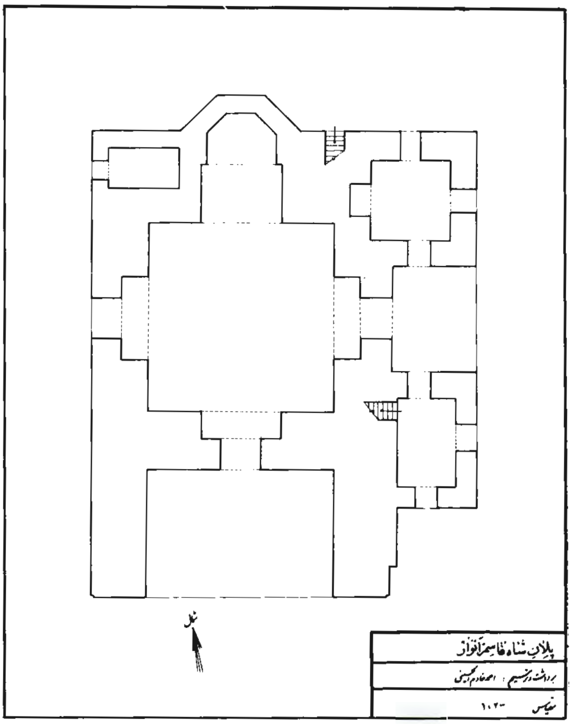
زاویه بنا چهار اطاق با سقف گنبدی دو پوشه ساخته شده و با کاشیهای معرق و مقرنسهای گچی تزئین یافته است . دو اطاق زاویه شمال شرقی و شمال غربی بزرگتر از سایر حجره‌ها و با سقفهای شبکه بندی شده بسیار زیبا باحتمال زیاد بعنوان مسجد و مجالس وعظ و بحث استفاده میشده است . ازاره ایوانها و حجره‌های طبقه همکف ازسنگهای مرمر با اشکال جالبی ساخته شده . متاسفانه اغلب سنگهای مرمر توسط اهالی بغارت برده شده و اخیرا " تعدادی از آنها جمع آوری شده است .

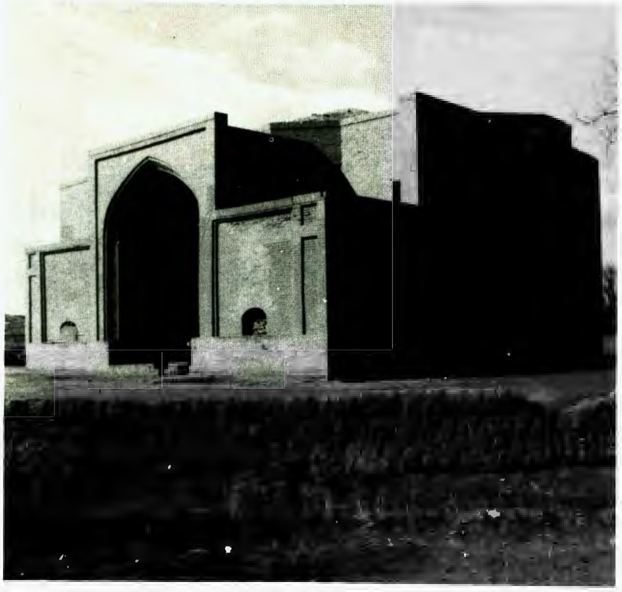
تزئینات نمای خارجی را آجرکاری های زیبا تشکیل میدهد . دو برج تزئینی در ضلع شمالی احداث شده که تزئینات سنگ مرمر وکاشی آن از بین رفته است . بطور کلی مدرسه غیاثیه خرگرد را میتوان از نظر تزئینات و نمای کلی با مسجد گوهرشاد مشهد مقایسه نمود چون معمار هر دو بنا قوام الدین شیرازی بوده است . شاید بتوان مدرسه غیاثیه را نماینده کامل معماری دوره تیموری بشمار آورد .

ثبت‌تاریخی ۳/۱۰۶۱

مزار شاه قاسم انوار :

این بنا در باغ نسبتا" بزرگی در فاصله ۲۴ کیلومتری شمال غربی تربت جام در قریه لنگر واقع شده است . در کتاب آثار باستانی خراسان از قول تذکره الشعراء دولت شاه سمرقندی در مورد حالات شاه قاسم انوار ذکر شده است که " سید علی متخلص به قاسم یا قاسمی از بزرگان سادات سرخاب تبریز است در جوانی مرید شیخ صدرالدین اردبیلی شده و . . . پس‌از سفر به نیشابور و هرات سمرقند در اواخر عمر در آبادی خرگرد جام درباغی که توسط مریدانش خریداری میشود مقیم شده و در آنجا خانقاهی بنا میکند و پس از مرگ در همان محل که بعدها بمناسبت خانقاه وی لنگر نامیده شده مدفون میشود .

بقعه‌شاه‌زاده قاسم انوار

امیر نظام الدین علی شیر نوائی در دوره تیموری اقدام به ساختن بقعه سید قاسم انوار میکند و بنای کنونی مزار همان بنای امیر علی شیر است . . (۱)

این مزار ازآجر و گچ ساخته شده و فاقد هرگونه تزئینات و کاشیکاری و کتیبه است و بهمین دلیل دقیقا" زمان بنا و مطالبی که در فوق ذکر شده روشن نیست . بنای این مقبره دارای گنبدی ، کوتاه بصورت عرقچین و ایوان ورودی در ضلع شرقی و حجرات متعدد در دو طبقه است .

نمای داخلی بنا از گچ پوشیده شده و فاقد تزئینات است بر روی دیوارهای داخلی بقعه در دوره‌های مختلف افراد زیادی با خطوط مختلف مطالب زیادی به شعر و نثر نوشته‌اند که جمع آوری آنها موارد زیادی را روشن خواهد نمود .

در ایوان جنوبی سنگ سیاه مربع مستطیلی نصب شده که بر روی آن فرمانی مبنی بر تخفیف مالیات از مردم جام نقش شده و بعضی قسمتهای آن توسط افراد ناآگاه صدمه خورده و قابل خواندن نیست تاریخ این سنگ نوشته سال ۱۰۴۶ هـ ق دوره صفویه است .

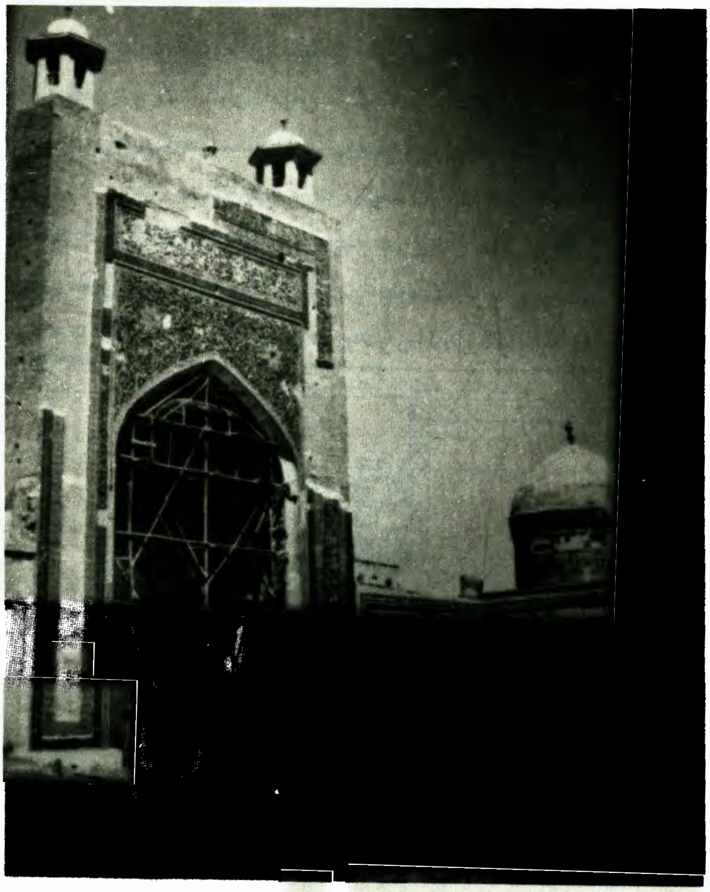
---

(۱) عبدالحمید مولوی :آثارباستانی خراسان ص ۱۰ و ۱۱

ثبت تاریخی ۱۷۴

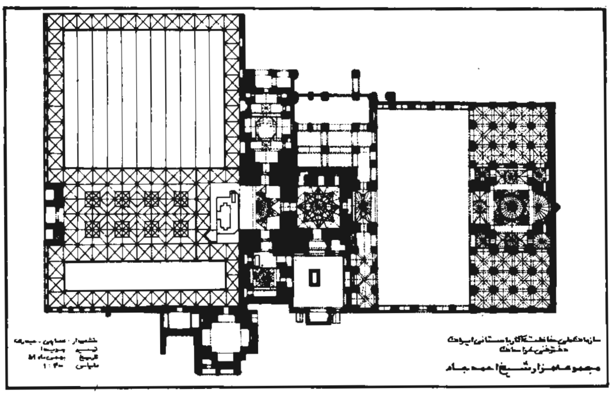
مجموعه مزار ومسجد شیخ احمد جامی :

این مجموعه که شامل ایوان ومزار شیخ احمد جامی و مسجد کرمانی و مسجد سلطان سنجر و گنبد فیروز شاهی است در داخل شهر تربت جام واقع شده است ابونصر احمد بن ابی الحسن بن احمد بن محمد بن جریر بن عبدالله بن لیث الجبلی النامقی معروف به جامی به سال ۴۴۰ قمری در نامق ترشیز (کاشمر) بدنیا آمد و در سال ۵۳۶ در سن ۹۶ سالگی بدرود حیات گفته است (۱)

قسمتی از مجموعه مزار شیخ احمد جامی

این مجموعه در محوطه وسیعی واقع شده و مدفن شیخ در محوطه جلوی ایوان قرار دارد . محل قبر شیخ با طول و عرض ۵ و ۲ متر با آجر و گچ ساخته شده که با نرده‌ای سنگی محاصره شده است . در دو ضلع غرب و جنوب نرده سنگی اشعاری نوشته شده و تاریخ ۱۰۱۲ را نشان میدهد که احتمالا" تاریخ ساختن این نرده میباشد . در دو قسمت داخل حصار قبر دو میله سنگ سفید وجود دارد که ضمن نقر اشعاری بر روی آنها تاریخ ۱۳۰۰ قمری را نیز نشان میدهد . ایوان مزار شیخ با ارتفاع ۲۷ متر مزین به کاشیهای معرق دوره صفوی است . بر روی پایه‌های ایوان کتیبه‌ای با خط ثلث در زمینه کاشی سورهٔ مبارکه تبارک الذی نوشته شده است . در پیشانی ایوان کتیبه‌ای دیگری در زمینه کاشی لاجوردی وجود دارد که نشان میدهد در زمان شاه عباس صفوی تعمیراتی در ایوان بعمل آمده و کاشیکاری ایوان مربوط به همین دوره است . در سه ضلع ایوان سه درب چوبی وجود دارد، درب اسپر ایوان که منبت کاری است و بر روی آن تاریخ ۷۳۳ هجری نمایان است به محوطه زیر گنبد باز میشود که اطاقی است مربع به ضلع ۸ متر که کتیبه‌ای کمر بندی هر چهار ضلع را فرا گرفته و تاریخ آن ۷۶۳ هجری قمری است. بر روی ازاره این بقعه که از ساروج است جملات و اشعار زیادی برسم یادگار با خط‌های مختلف و در زمانهای گوناگون نوشته شده است .

زیر سقف گنبد با رسمی بندیهای گچی مزین شده است .

درب ضلع غربی ایوان که بالای آن مقرنس زیبائی دارد به محوطه سرپوشیده ساده‌ای راه دارد که بنای قبری در آن دیده میشود و در افواه است که

قبر یکی از احفاد شیخ است‌ولی این قبر احتمالا" متعلق به ملک غیاث الدین کرت پادشاه هرات و بانی ایوان و صفه روضه شیخ احمد جام‌است (۲) .

در قسمت جنوب این محوطه اطاق دیگری است که قبر میر یحیی قادری است و لوح آن ، تاریخ ۱۳۳۶ قمری را ذکر نموده است . ایوان و حجرات این اطاق و محوطه شمالی نشان میدهد که احتمالا" مدرس این مجموعه بوده است . در قسمت جنوب اطاق فوق الذکر مسجد جامع قرار دارد و دارای ایوانی طولانی و دو شبستان بزرگ است .

درب ضلع شرقی ایوان به مسجدی وارد میشود که بنام‌مسجد کرمانی معروف است . داخل مسجد ، کتیبه‌ای کمربندی آیاتی از قرآن کریم را ذکر نموده است . محراب این مسجد دارای گچ بری بسیار نفیسی است که قسمتی از آن خراب شده و در حال حاضر در دست مرمت است در خارج ضلع شمالی این مسجد محراب دیگری که دارای گچ بری زیبائی است نظیر محراب داخل مسجد وجود دارد که تاریخ ۷۱۲ هجری قمری را نشان میدهد .

در شمال غربی ایوان مزار بنائی است که دارای گنبدی با کاشیکاری‌های زیبا و نفیس بوده . سبک بنا و کاشیکاری آن نشان میدهد که از آثار دوره تیموری است . این محل بنام گنبد فیروز شاهی معروف است (۳) .

بهرحال این مجموعه هنری جزء بهترین آثار تاریخی و جالبترین آثار هنری این مرز و بوم است که باید در حفاظت و مرمت آن کوشش زیادی بعمل آید.

---

(۱) عبدالحمید مولوی : آثار باستانی خراسان ص ۴۱

(۲) همان کتاب صفحه ۵۱ و ادامه میدهد که در صفحه ۳۰ جلد سوم مجمل فصیحی خوافی در وقایع سال ۷۲۰ هجری می‌نویسد (بناء عمرات طاق و صفه وروضه قطب الاولیاء و شیخ الاسلام احمد ژنده پیل بر دست ابوالمومن ملک غیاث الدین محمد کرت المدفون بهذا الشهد) که می‌افزاید منظور از هذا الشهد همین محل است . . .

(۳) در کتاب آثار باستانی خراسان ص ۶۲ از قول تاریخ حبیب‌السیر ذکر شده است که امیر جلال الدین فیروز شاه بن ارغون بغایت حمیده خصال و پسندیده افعال بود و از اوایل جوانی تا اواخر اوقات زندگانی اخلاص ملازمت خاقان سعید منظور (میرزا شاهرخ است) مینمود . . .
و سپس اضافه مینماید که با توجه به خلاصه عبارت تاریخ حبیب السیر چون بنای واقع در غرب فضای شمال ایوان مزار شیخ احمد جام معروف به گنبد فیروز شاهی است و جز امیر جلال الدین فوق الذکر کس دیگری باین نام در عهد احفاد امیر تیمور نیست باحتمال قوی بنای گنبد شمال غربی ایوان از ابنیه خیریه جلال الدین فیروز شاه است . . . .

ثبت‌تاریخی ۳۰۹

مسجد ومزار مولاناابوبکر تایبادی :

این بنا در جنوب غربی تایباد در فضائی باز واقع شده و شامل صحن و ایوان بزرگ و گنبد است . ورودی صحن مزار از ضلع شمال شرقی شامل سر دری که از آجر و گچ‌ساخته شده میباشد . صحن محوطه با آجر فرش شده و اطراف آنرا حجره‌های ساده فرا گرفته است . مقبره شیخ زین الدین ابوبکر شبیه تربت جام در فضای جلوی ایوان در محوطه کوچکی که با سنگ محصور شده قرار گرفته و درخت پسته کهنسالی بر آن سایه افکنده است .

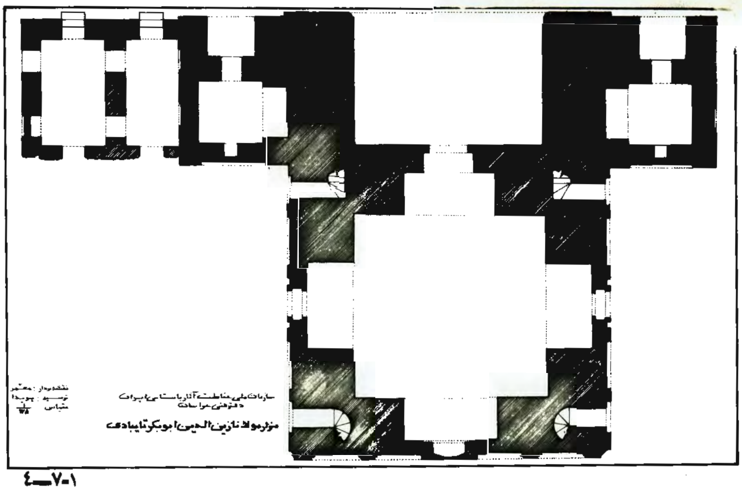
سنگ قبر بر روی قبر که در سالهای اخیر از سیمان ساخته شده نصب است ولی این قبر که در چندین سال پیش توسط آندره گدار بازدید شده صورت دیگری داشته و دور آن‌با نرده‌ای سنگی مشبک شبیه آرامگاه شیخ جام محصور بوده است . این قبر و نرده‌های سنگی آن بطوریکه گدار از لوح سنگی آن نام

ایوان و مزار ابوبکر تایبادی

گوشه‌ای از تزئینات داخل ایوان

۱-۷—٤

می‌برد بدستور شاه صفوی در سال ۱۰۳۰ هـ ق ساخته شده (۱) .

ایوان دارای سه ضلع است و در دو طرف آن دو طاقنما در دو طبقه ساخته شده است . تزئینات ایوان را کاشیهای ملون و معقر دوره تیموری تشکیل میدهد و بر روی پایه‌های ایوان کتیبه‌ای که از پایه سمت راست شروع شده با خط ثلث برنگ زرد در زمینه کاشی معرق نوشته شده که پس از طی جبهه فوقانی در پایه سمت چپ بپایان میرسد و آیه‌هایی از قرآن کریم را ذکر نموده است .

در ابتدا و انتهای این کتیبه دو قسمت با کاشی معرق تزئین شده و با خط ثلث عبارت " اللهم صل علی محمد سید الاولین " بر روی آن ذکر شده است . در داخل ایوان بر روی سه ضلع کتیبه بزرگ دیگری با خط ثلث زیبا در زمینه کاشی معرق نوشته شده که در انتهای آن عنوان شده این بقعه در زمان شاهرخ بهادرخان باهتمام پیر احمدبن اسحق خوافی اتمام یافته است . البته قسمت فوقانی و قسمتی از آخر کتیبه فرو ریخته است . در دو سوی اسپر ایوان وزیر نوار کتیبه فوق الذکر دو کتیبه مربع شکل با کاشی معرق و خط ثلث نوشته شده و مطلب فوق الذکر را بصورت دیگری تکرار نموده و پس از ذکر نام شاهرخ بهادر و پیر احمد خوافی تاریخ ۸۴۸ را ذکر نموده است .

محوطه زیر گنبد بصورت چهار ضلعی است و سقف آن با رسمی بندیهای زیبا تزئین شده ازاره بنا از سنگ مرمر ساخته شده و بوسیله کاشی به اشکال غیر منظم تقسیم شده است بر روی ازاره با خطوط مختلف در دوره‌های مختلف یادگاریهایی نوشته شده که دایره المعارفی از خط را تشکیل میدهد (۲) .

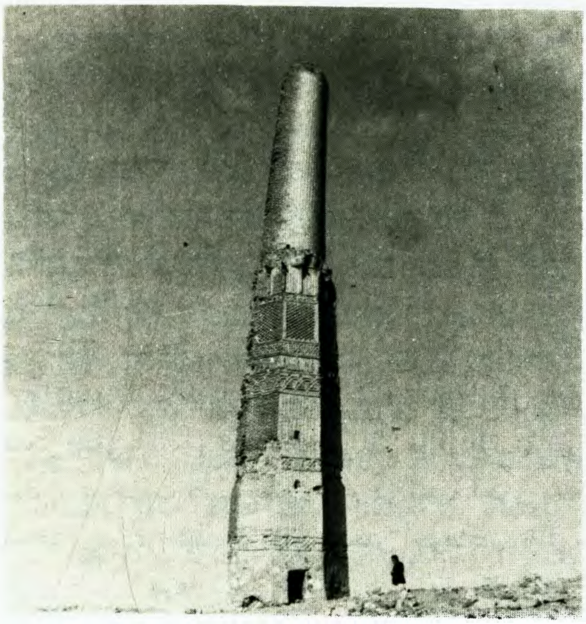
(۱) مجله آستانقدس شماره ۳ دوره هشتم مقاله مسجد مولانا درتایباد ترجمه تقی بینش ص ۶۷

(۲) خطوط فوق الذکر توسط دکتر لطف الله هنرفر بررسی شده وتفصیل آن در مجله هنرومردم شماره ۱۷۳ صفحه ۶ بچاپ رسیده است .

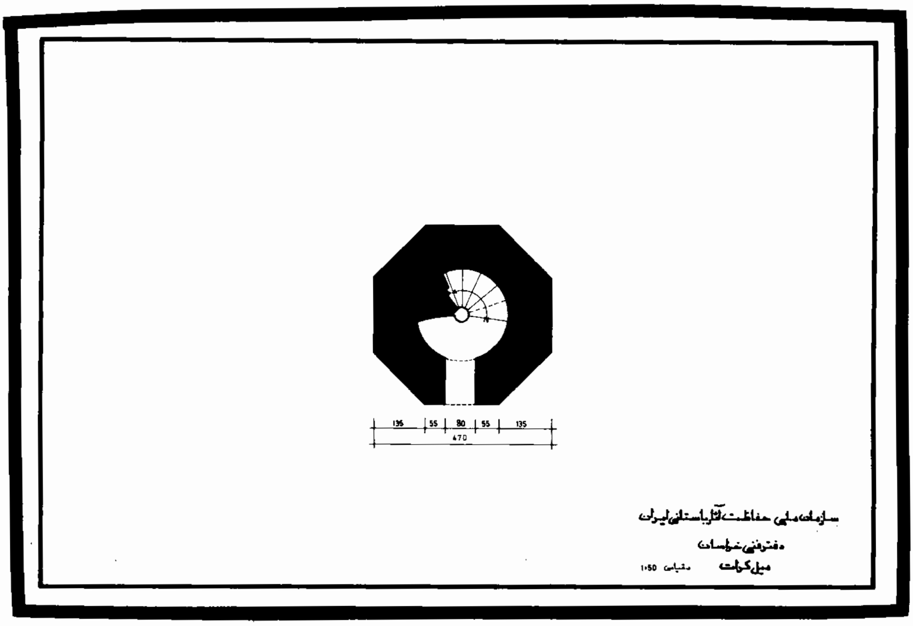
برج کرات :

این برج که بمناسبت قرار گرفتن آن در کنار دهکده‌ای بهمین نام در ۲۵ کیلومتری جنوب غربی تایباد بنام کرات معروف شده کلا " از آجر و گچ ساخته شده ، و جاده تایباد ــ خواف از کنار آن میگذرد . در اطراف برج آثار آبادی نمایان است که سفالهای موجود در اطراف آن تمدن دوره سلجوقی و دوره‌های بعد از آن را نشان میدهد ارتفاع تقریبی برج ۲۲ متر است که پایه‌های آن از سنگهای نتراشیده با ملاط ساروج ساخته شده و پس از آن تا ارتفاع ۱۲ متری بصورت هشت ضلعی است و قسمت فوقانی آن با ارتفاع تقریبی ۱۰ متر بشکل استوانه است . در قسمت هشت ضلعی برج دو کتیبه آجری بخط کوفی با فاصله یک متر اطراف آن را فرا گرفته که بعلت ریختن آجرها غیر قابل خواندن است . در شیوه قرار دادن آجرها بروی هم مهارت زیادی بکار رفته و نظم و ترتیب آجرها سبک قابل توجهی را القا میکند . برای روشن شدن این موضوع که برج مذکور به چه منظوری ساخته شده و آیا باقی مانده مسجدی است یا مورد استفاده دیگری داشته است احتیاج به بررسی و کاوش در اطراف برج ضــروری بنظر میرسد که امید است در آینده این گونه مسائل برای روشن شدن فرهنگ این سرزمین کهن مورد توجه قرار گیرد .

* * * *

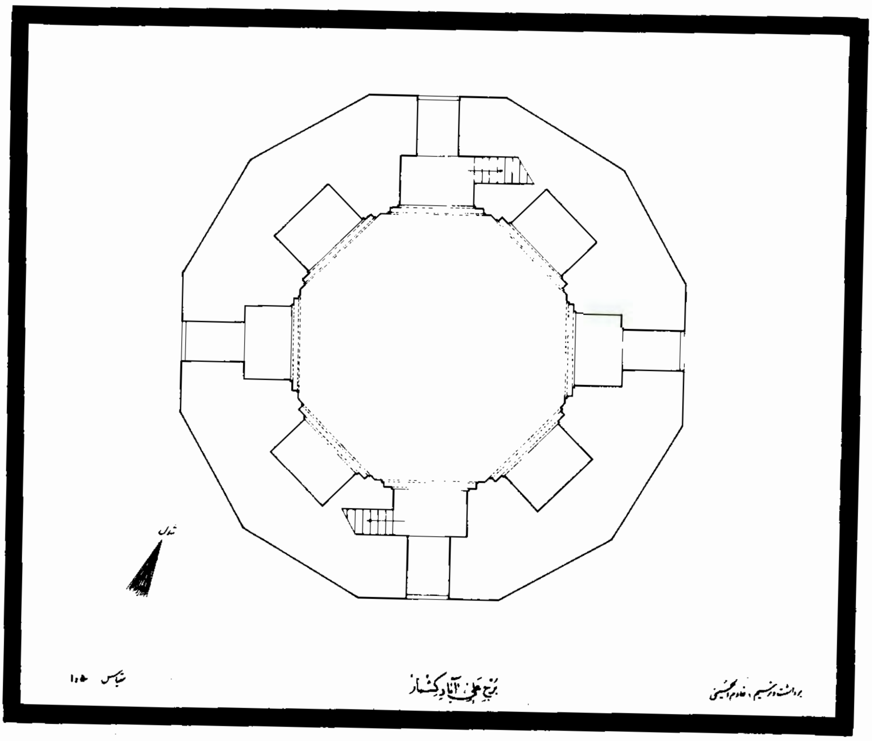
برج کرات در نزدیکی تایباد

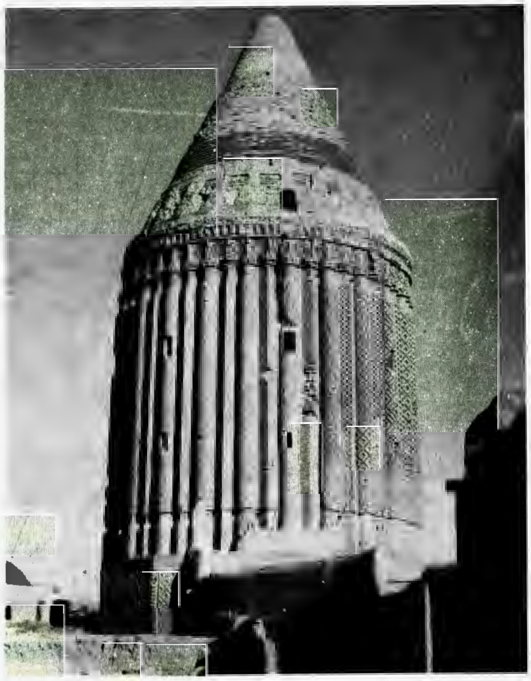

برج‌علی اباد کشمار :

ثبت‌تاریخی ۱۲۷

این بنا در قریه علی آباد چهل و دو کیلومتری کاشمر بر روی قلعه‌ای قدیمی بنام کوشک ساخته شده است . اطراف برج را خانه‌های روستائی احاطه کرده و بهمین جهت برای دیدن این بنا از کوچه‌های پیچ در پیچ باید عبور کرد که دیدن برج پس از عبور از این مسیر عظمت جالب توجهی را القاء میکند . سبک معماری برج شباهت زیادی به برج رادکان دارد نمای خارجی بنا دارای پوششی مخروطی شکل است که ۴۸ ترک آجری مدور بصورت نیم ستون بدنه برج را تشکیل میدهد . این ترکهای نیم ستونی گذشته از اینکه خود تزئینی هستند بر روی آنها نیز اشکالی هندسی از آجر و کاشی پیاده شده که جلوه خاصی دارد در قسمت تحتانی نمای خارجی ۱۲ قا ب آجری که باشکال لوزی مزین، شده نمایان است و در بدنه برج روزنه‌هائی برای تامین روشنائی داخل بنا تعبیه شده است .

نمای کلی برج علی آباد

ارتفاع برج حدود ۱۸ متر است و محیط خارجی آن تقریبا" ۴۲ متر میباشد نمای داخلی بنا بصورت هشت ضلعی است و غرفه‌هائی در نمای داخلی وجود دارد که بصورت دو طبقه ساخته شده و بیکدیگر اتصال دارد . سقف داخل بنا دارای پوشش گنبدی شکل است که با پوشش خارجی فاصله‌ای در حدود ۲ متر را حفظ کرده است . سر در ورودی در قسمت داخلی دارای کتیبه‌ای بوده که فعلا" اثری از آن نیست . این برج با توجه به شیوه معماری اواخر قرن هفتم هجری باحتمال قوی در آن زمان ساخته شده است .

در زمینه تاریخ بنای ساختمان در کتاب معماری اسلامی ایران آمده است که جزئیات تزئین گچکاری شبیه کار ساختمانهای دیگر سال ۱۳۰۰ میلادی (۷۲۰ هـ ـ ق) است و از برج رادکان از لحاظ تاریخ جدیدتر است (۱) .

(۱) دونالدن ویلبر : معماری اسلامی ایران ـ ترجمه عبدالله فریار صفحه ۱۳۱

ثبت‌تاریخی ۹۱

برج فیروز آباد :

در فاصله ۴۸ کیلومتری جنوب غربی کاشمر و در کنار دهکده فیروز آباد بنایی است‌که به برج فیروز آباد معروف است این برج احتمالا " برای راهنمائی مسافران و در کنار جاده یا رباطی ساخته شده است . در اطراف این برج آثاری مخروبه بصورت تپه‌های باستانی نمایان است که نشان میدهد در اطراف برج شهری وجود داشته است. از سفالهای بدست آمده روشن شده که این آثار تمدنی مربوط به شهری است که در دوره سلجوقی و قبل از آن آباد بوده است .

بنا بشکل استوانه و بصورت دو لایه ساخته شده که این موضوع از قسمت فوقانی برج مشخص میشود لایه زیرین فرم بنا را تشکیل داده و لایه روی آن برای پیاده نمودن تزئینات ساخته شده است .

در ارتفاع ۴ متری برج کتیبه‌ای آجری با خط کوفی دور برج را فراگرفته که خواندن آن بعلت از بین رفتن قسمتهائی از نوشته‌ها ناممکن است .

* * *

نمای کلی برج فیروز آباد کاشمر

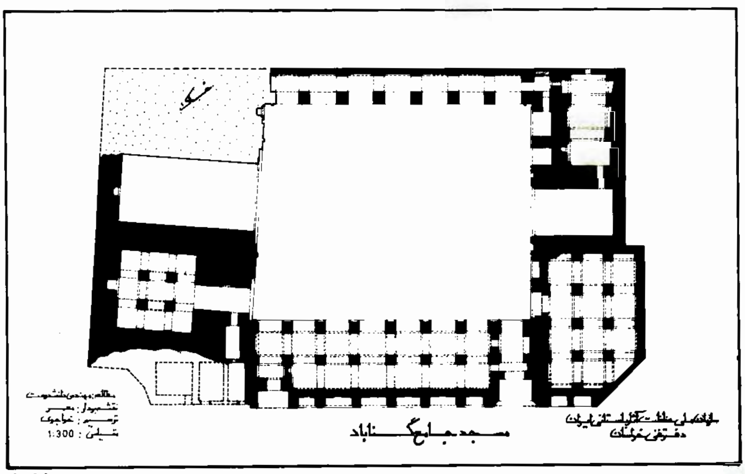
بعد از کتیبه تزئینات آجری بصورت زیک زاک بکار برده شده و در قسمت فوقانی این تزئینات کتیبه دیگری بصورت عمودی وجود دارد . سبک معماری و آجر چینی و کتیبه‌های کوفی این برج شباهت زیاد به برج و مقبره ارسلان جاذب در سنگ بست نزدیک مشهد دارد و باحتمال زیاد مربوط بدوره سلجوقی است . در داخل برج آثار پلکان مارپیچی نمایان است که برای صعود به بالای برج بوده است .

استحکام این بنا و تزئینات آجری آن روشنگر هنر معماری در قرون اولیه اسلام میباشد .

ثبت تاریخی ۳۲۵

مسجد جامع گناباد

این بنا در قسمت قدیمی گناباد که به قصبه شهر معروف است واقع شده و از نظر پلان در شمار مساجد دو ایوانی چون مسجد فریدمد و مسجد زوزن است . این بنا کلاً" دارای دو ایوان شمالی و جنوبی ، صحن مستطیل شکل ، دو شبستان و دو رشته رواق در اضلاع شرقی و غربی است . مدخل مسجد از کوچه‌ای قدیمی در ضلع شرقی بازمیشود و سردر دارای تزئینات آجری بصورت اشکالی از پرندگان و گیاهان مختلف میباشد رواقهای ضلع شرقی با سقفی بصورت جناغی به شبستان ستون دار که سقفهای ضربی را بر خود استوار داشته منتهی میشود . رواقها توسط تارمیهــای آجری مشبک به ارتفاع ۶۰ سانتیمتر از صحن حیاط جدا میشود . در قسمت غرب صحن نیز هفت رواق با قوس جناغی شبیه رواقهای ضلع شرقی ساخته شده است شبستان جنوب شرقی مسجد بصورت مربع با طول ضلع ۱۰ متر دارای چهار ستون است . کتیبه‌ای با خط کوفی در زیر قوس مدخل

شبستان قرار گرفته و بعلت فرو ریختن قسمتهایی از آن قابل خواندن نیست این کتیبه حاوی تاریخ بنا است و به احتمال قوی از همین کتیبه گدار فرانسوی تاریخ بنا را استخراج نموده است (۱)

شبستان شمال شرقی مسجد بصورت مستطیل با طول و عرض ۱۷ و ۱۱/۵ متر دارای ستونهای مربع شکل است در ضلع جنوبی این شبستان محرابی کم عمق با تزئینات گچی قرار گرفته است .

ایوان جنوبی که دارای ۱۸ متر طول و ۹ متر عرض میباشد دارای تزئینات جالب آجری و کتیبه‌ای بخط کوفی در پایه‌های این ایوان است که قسمتهای زیادی از آنها ریخته است . دو نیم ستون آجری گرد در قسمت تحتانی قوس جناغی ایوان ، از تزئینات دیگر ایوان جنوبیست . سطح دیوارهای این ایوان تا اواسط آن با گچ اندود شده و در قسمت فوقانی دو ضلع شرقی و غربی دو کتیبه با خط کوفی بصورت ناقص باقیمانده است .

محراب ایوان نیز ازتوجه خاص سازنده مصون نمانده و تزئینات گچی بصورت مقرنس کاری و نوارهای گچی با اشکال ستاره و برگهای گیاهی نشانی دیگر از دقت نظر هنرمند ایرانی است . ایوان شمالی مسجد از ایوان جنوبی کوچکتر است و از نظر گهواره‌های سقف و تزئینات آجری و طاقنماها و مشبک سازیها شبیه ایوان جنوبی است .

بطور کلی این مسجد در زلزله‌های پی در پی منطقه صدمه فراوان دیده و صرف نظر از تعمیرات دوره‌های قبل در سالهای اخیر نیز با در نظر گرفتن اصالت بنا تا حدودی مرمت شده است . علیرغم این تعمیرات مکرر شکل و همچنین تاریخ بنای اصلی خود (۶۰۹ هجری قمری) را حفظ کرده و از مساجد دو ایوانی دیگر خراسان سالمتر مانده است . . . و با توجه به خصوصیاتش یکی از بناهای مشخص اواخر دوره خوارزمشاهیان است (۲) .

---

(۱) مجله هنر و مردم شماره ۹۲ خرداد ماه ۱۳۴۹ مقاله مرحوم دکتر عباس زمانی صفحه ۹ . (۲) همان مقاله صفحه ۱۱

ایوان شمالی مسجد جامع گناباد

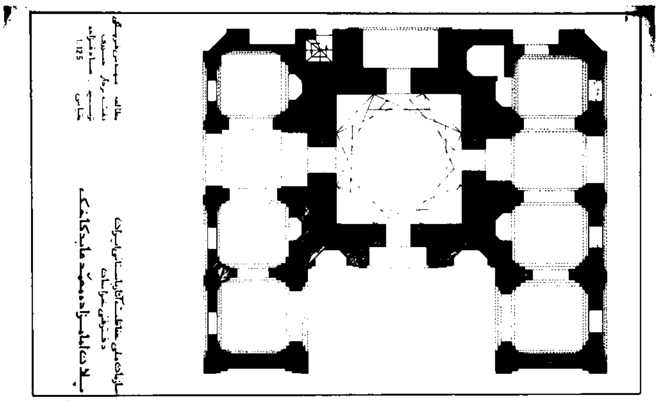
ثبت تاریخی ۳۸۵

مزار سلطان محمد عابد :

این آرامگاه در شهرک کاخک ۲۴ کیلومتری جنوب غربی گناباد واقع شده است . سلطان محمد عابد (ع) برادر حضرت رضا (ع) به اتفاق برادرش زید و جمعی دیگر علیه خلیفه عباسی قیام کردند و پس از شهادت حضرت رضا (ع) در مشهدوکاشمربا مامورین مامون مبارزه کردند و در کوههای شرق قصبه کاخک سلطان محمد عابد توسط مامورین خلیفه شهید شد (۱) .

این بنا بر روی سکوی نسبتا " مرتفعی ساخته شده و مصالح آن آجر ، گچ و کاشی و ساروج است .

(۱) مجله‌هنرومردم شماره ۱۲۴و۱۲۵ صفحه ۲۲ مقاله‌مرحوم‌استاد دکتر عباس زمانی

نمای کلی امامزاده سلطان محمد عابد

بنای کنونی بعد از صدماتی که در زلزله سال ۱۳۴۷ دید مرمت شد . پلان آن شامل یک تالار مربع در مرکز و دو تالار مستطیل شکل در طرفین است . دو ایوان شمالی و جنوبی و ایوانچه‌هایی در دو طرف آنها نمای خارجی بنا را تشکیل میدهد . گنبد کاشیکاری آن پیازی شکل ، دارای دوپوشش با ساقه‌ای بلند بر روی تالار مرکزی و بوسیله یک هشت ضلعی تحمل میشود .

تزئینات این بنا شامل آئینه کاری تالار مرکزی و گوشوارهای ساقه گنبد و طاق نماهای داخل فضای مقبره است . بر سر در ایوان شمالی کتیبه‌ای با کاشی معرق و خط علیرضای عباسی سال ۹۸۰ هـ ق زمان شاه اسماعیل صفوی را نشان میدهد که احتمالا" سال تعمیر بناست . از قول تاریخ و جغرافیای گناباد نگارش حاج حسین تابنده آمده است که " این بنا توسط امیر عبدالله تونی در اواخر دوره سلجوقی بـرروی یک سکو ساخته شده و در دوره‌های تیموری و صفوی مورد تعمیر قرار گرفته است " (۲) مرحوم استاد دکتر عباس زمانی بدلایل مختلف ارتباط این بنا را از نظر پلان با بناهای پیش از اسلام و اوایل اسلام روشن نموده‌اند (۳) صندوق مقبره در وسط تالار مرکزی بشکل معکب مستطیل و بصورت مشبک چوبی بر روی قبر قرار گرفته است بهرحال این آرامگاه‌از بناهای جالب منطقه جنوب خراسان است و یادگاری است از معماری سنتی و نماینده فرهنگ معماری گذشته این سرزمین .

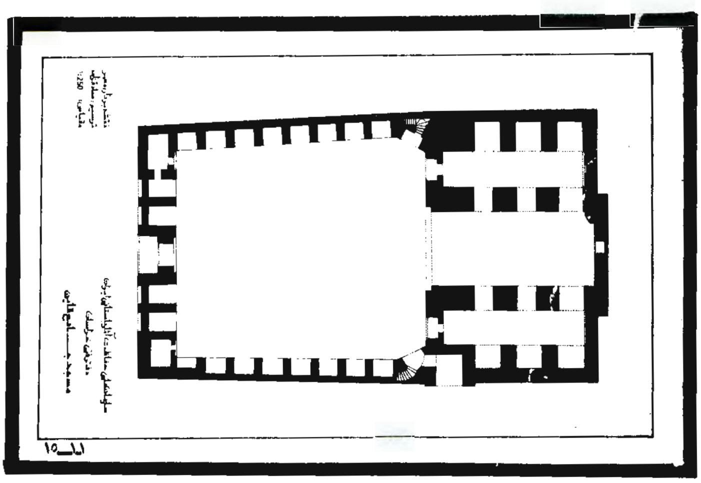
* * *

(۲) همان مقاله صفحه ۲۳ (۳) همان مقاله صفحه ۲۸ و ۲۷

ثبت‌تاریخی ۵۹۵

مسجدجامع قایـــن :

این مسجد از بناهای عظیم و با شکوه منطقه جنوب خراسان است که در شهر قاین واقع است . در مورد زمان احداث اصل بنای این مسجد عقاید مختلف در میان محققان وجود دارد بعضی بنای مسجد را بر روی آثار آتشکده‌ای مربوط به قبل از اسلام میدانند و برخی بنا به نوشته سفرنامه ناصر خسرو زمان بنای آنرا قبل از نیمه اول قرن پنجم هجری ذکر نموده و عده‌ای نیز معتقدند به بنای این مسجد در دوره تیموری یعنی زمان ایجاد بنای فعلی میباشند . ناصر خسرو که در حدود نیمه قرن پنجم هجری این بنا را دیده چنین مینویسد "قاین شهر بزرگ و حصین است و گرد ـ شهرستان خندقی دارد و مسجد آدینه به

ایوان مسجد جامع قاین

شهرستان اندرست و آنجا که مقصوره است طاقی عظیم بزرگست چنانکه در خراسان از آن بزرگتر ندیدم و آن طاق نه درخور آن مسجد است و عمارت همه شهر بگنبد است " (۱) .

درکاوشیهایی که در ایوان شمالی مسجد توسط آقای بقراط نادری باستان شناس بعمل آمده آثاری از دوره سلجوقی کشف گردیده که نمایانگر وجود بنائی در این محل میباشد و نباید از نظر دور داشت که جنوب خراسان منطقه‌ای زلزله خیز است و چه‌بسا در دوره سلجوقی و احتمالا" دوره‌های قبل از آن نیز در این محل مسجدی بوده که توسط زلزله ویران شده و در دوره‌های بعد بر روی پایه‌های قدیمی مسجد فعلی بنا گردیده است .

(۱) سفرنامه‌ناصر خسرو قبادیانی ص ۱۴۲

بنای کنونی شامل ایوانی با شکوه به عرض ۸ و عمق ۱۵ متر است ودو شبستان در دو طرف ایوان به قرینه ساخته شده . ارتفاع ایوان حدود ۱۸ متر است که تا ارتفاع ۶ متری لایه‌ای از گچ اضلاع آنرا پوشانده و بقیه قسمتها شامل نقاشیهای زیبائی است بارنگ قهوه‌ای که تمام نمای داخلی ایوان و چهار تویزه آنرا پوشانده است . در میان این نقاشیها اشعاری به خط خوش نوشته شده و تاریخ ۱۲۶۳ بر آن نمایان است . ایوان دارای دو محراب است که یکی در اسپر ایوان که مربوط به اهل تسنن و دیگری در زاویه جنوب غربی اسپر ، قبله اهل تشیع است. دو در از اضلاع طرفین ایوان آنرا به شبستانهای دو طرف ارتباط میدهد. در بالای محراب زاویهٔ ایوان سنگی نصب شده که بر روی آن نام جمشید بن‌قارن و تاریخ ۷۹۶ نقر شده که سال احداث بنای کنونی است . در زاویه شمال غربی ایوان منبری است که اشکال مختلف بر روی آن منبت کاری شده و تاریخ آن ۱۰۸۲ است . ورودی اصلی مسجد از ضلع شرقی است که بر دو طرف ورودی و دو ضلع شمال و جنوب صحن رواقهائی تعبیه شده که الحاقی است و بعد از ایوان ساخته شده و تاریخ احداث آنها در سنگ پایه مسجد زمان شاه سلیمان صفوی سال ۱۰۸۰ هـ ـ ق است . این مسجد در زلزله سال ۱۳۴۷ صدمه فراوان دیده و در سالهای اخیر مرمت شده است .

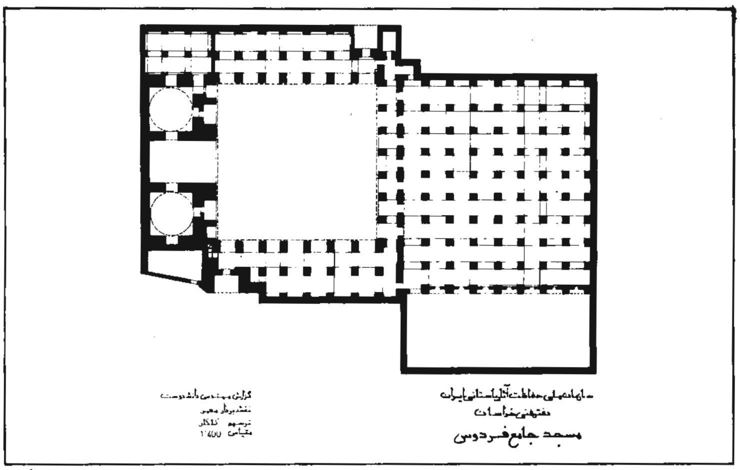
* * *

ثبت تاریخی ۳/۱۲۲۲

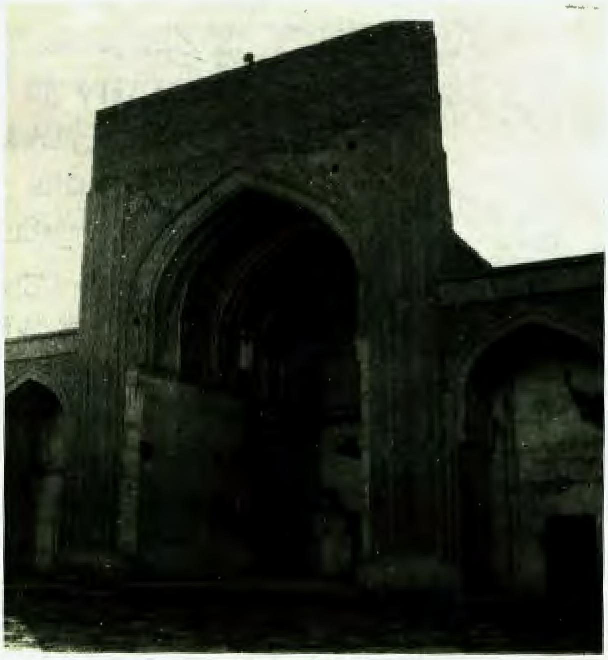
مسجد جامع فردوس :

این مسجد در جنوب غربی فردوس قرار گرفته است . شهر قدیم فردوس در زلزله سال ۱۳۴۷ لطمه فراوان دید و مسجد جامع نیز از این زلزله مصون نمانده صدمات زیادی بآن وارد گردید .

این بنا دارای یک ایوان مرتفع در ضلع جنوب غربی است و دو شبستان در دو طرف ایوان واقع شده اضلاع دیگر مسجد دارای غرفه‌های متعدد است . مصالح ایوان و سایر قسمتهای بنا آجر و گچ است . بجز پایه‌های ایوان که دارای تزئینات آجر کاری به اشکال مختلف میباشد سایر قسمتهای مسجد فاقد هر گونه تزئین است . اضلاع داخلی ایوان با گچ پوشیده است و در اسپر ایوان محل کتیبه‌ای ، نمایان است که متاسفانه اصل کتیبه که احتمالا" آجری بوده از بین رفته است . ایوان دارای دو محراب است که یکی دروسط اسپر و دیگری در زاویه جنوب غربی که مشابه آن در جامع گناباد نیز وجود دارد ، که نشان دهنده قبله اهل تسنن و تشیع میباشد .

١٤ـــ١ـ١

۱۰ایوان مسجد جامع فردوس

بطوریکه در فوق ذکر شد دو شبستان زمستانی مسجد در دو طرف ایوان واقع شده که متاسفانه بر اثر زلزله بصورت نیمه ویران درآمده و امید است که در آینده تعمیراتی در آنها صورت پذیرد .

تاریخ دقیق این بنا روشن نیست ولی فرم ساختمان و پلان بنا شیوه آذری را بیاد میآورد و باحتمال میتوان این مسجد را از بناهای دوره سلجوقی بشمار آورد .

بعد از زلزله سال ۱۳۴۷ تعمیراتی در ایوان و غرفه‌های مسجد بعمل آمده و تا حدودی از نابودی این بنای با عظمت جلوگیری شده است .

دومدرسه‌حبیبیه فردوس : ثبت‌تاریخی ۳/۱۳۲۱

این دو مدرسه که در بخش کهنه شهر فردوس واقع شده بنامهای حبیبیه علیا و سفلی ، معروف است . وجه تسمیه آنها باحتمال زیاد از نام بانی آنها حبیب الله امانی علاءالدین تونی گرفته شده و شاید از مشهورترین مدارس در حوزه تون و فردوس بشمار میرفته است . این دو مدرسه از زلزله سال ۱۳۴۷ فردوس صدمه فراوان دیده بطوریکه در حال حاضر بصورت مخروبه درآمده و هیچگونه استفاده از آنها بعمل نمیآید . مدرسه علیا دارای سر در نسبتا" رفیعی است .

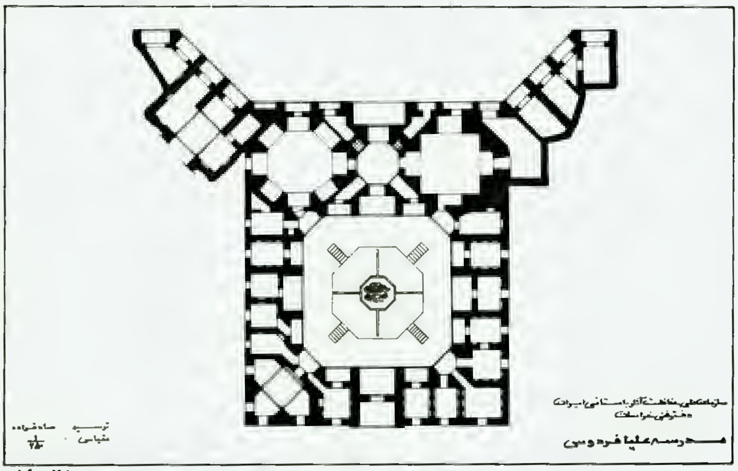
ایوان ورودی در وسط و غرفه‌هائی در دو طرف آن بچشم میخورد . سردر ورودی به یک هشتی بزرگ منتهی میشود. در دو سوی دو اطاق بزرگ با سقفهای گنبدی و تزئینات کاشیکاری و گچبری است که احتمالا" بمنظور برگزاری نماز و مجلس وعظ و سخنرانی از آنها استفاده میشده است . در اطراف صحن غرفه‌های متعدد که هر یک به حجره‌ای منتهی میشود وجود دارد که محل اسکان طالبین علم بوده است. این دو مدرسه از نظر سبک شبیه بیکدیگر ساخته شده ولی مدرسه علیا تکمیل‌تر است و احتمالا" بعد از مدرسه سفلی ساخته‌شده است . تاریخ بنای این دو مدرسه مربوط به اوایل دوره صفوی است و در صورت مرمت میتواند مورد استفاده قرار گیرد . پ

*   *   *   *

خراسان

سر در مدرسه علیا فردوس

۱۴-۲-۱